M-2683

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
યાજ્ઞવલ્ક્ય શાખા પદ્ધતિ	વિષ્ણુ ઉપાધ્યે	વેદાંગ	અપૂર્ણ	-	3/12	326 ~~366~~ ~~252~~	સંસ્કૃત	કાગળ	10	૨૨		

॥ कर्कश्रौतसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायारंभः॥

ॐ नमो गरोशसरस्वतीगुरुभ्यः ॥ ॥ त्रयीस्तुसंवित्तिविवेकनिर्मलाः समस्तनिःश्रेयससिद्धिहेतवः ॥
स्वार्थं सतत्त्वबोधकान पतिकात्यायनपादपांसवः ॥ अथातोधिकारः ॥ आख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥
एसंबंधप्रयोजनाभिधानं पौर्णमासात इत्य... मिदानीं पदार्थमात्रमारभ्यमानं क्रियते ॥ तत्रायमर्थसंग्रहः प
वेदाध्ययनानंतरं प्रवृत्तस्यार्थः एवं वेदस्य हि वेदाध्ययनउत्तरो विचार उपपद्यते । वेदवाक्यार्थनिरूपणार्थं भवा
अतः अ...स्तदेव वेदाध्ययनं हेतुत्वेन प्रकरोति । यस्मादधीतो वेदः ततनउत्तरं विचारस्यावसर इति । अधिकारश
हेन ...र्मविषयः कर्तृव्यापारोभिधीयते प्रोक्ता... मेनतरा प्रतिज्ञातमिदमधिकार आख्यास्यत इति प्र
ति... ...शिष्यबुद्धिसमाधानाय अपरे त्वाचक्षते नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मोपनिबंधनोत्तरकालमाचार्ये एम॰
णापरिभाषोपनिबद्धा । तत्रायमर्थसंग्रहः कर्मानंतरं प्रवृत्तस्य ... र्थोक्तात । एवं यस्मादभिहितानि कर्माणि
अतस्तेष्वधिकारोभिधीयते । कए———होत्रादिभिरस्मिन्... तत एवं प्रतिज्ञाते सति इदानीमिदं विचार्यते । १
किंद्र त... कर्मणि उतापलवंति कर्माणि । हिं... ...फलवंतीति च मः । न हि तत्र समनंतरं फ

तिनि नहि चलोपदाव गतमेतद्दलि दे हादि अतिरिक्त आत्मेति नदुंध मष्टु अनुभाग भनिमित्तो न ह इस्यति मता नु सा
रिएग्याभिवृम् नसंघातमात्रमेवेदमिति नेदानदुंध हेतुपरिहारे प्रयत्नतः इति भवति शानान्मुक्तिः। अथापि मुद
त्तानमेव मुक्तेः साधनमिति विधिः स्यात्तथापि विधिनिषेधमूलत्वेनैवापवर्गस्यापीतिः। स च विधिनिषेधद
पः शाब्दस्तत्र होऽनेकशाखा नरावस्थान रूपनयाह्व तत्र प्रतिवाक्यमनेकवाक्यार्थप्रतिभानिह द्वावतो
रतयामे होमिमालाकुलारोवएवदूरवगाहः। तद्यथा क्वचिद्ग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ धात्वर्थमात्रविधानात
त्राप्यग्निहोत्रशब्दगुणविध्याशंकाः। तथा किं होमः स्वर्गाय उत स्वर्गो होमायेत्येवं सर्वत्राकंचिच्छोमेनय
जेतेति तद्विशिष्टधोर्वृथैव विधानां अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति फलो विधिः क्वचिद्विशिष्टफलेन
विधीयते। दध्ना जुहोतीत्यत्र गुणो विधेर्व्यापारपर्यवसानं क्वचित्साकाशावधये वेदादानीत्यादि विद्वष्टवृषैः
न्यसंबंधविधुर्याव्यापारः। तथा क्वचित्तु ख्यापयेह न्निताप्रहस्या क्वचित्सह हस्तं संवत्सरादिवत्तु गुणाहं त्त्वा
शार्हन्ति। विध्यर्थवारस्समोहस्य स्वपरस्परतो रूपव्याप्तिप्रेगा तान्प्रैत्ता जुहोतीति तेन संघन्त्र क्रियत प्रति

विधिस्वरूपे पर्यवसादः।यन्नीःप्रतितिष्ठंति य एता उपयंतीत्यर्थवादस्वरूपं एवं रात्रीणां फले विधानमिति॥ इष्मावर्हि
र्दंडस्वगाहवैः।यद्यपि च संशयविपर्ययपरहितज्ञानोत्पत्तिशक्तियुक्तविधिवाक्याभिहितार्थप्रतीवनाहरि
णार्थवादानां तदंतर्भावः उक्तो जैमिनिप्रभृतिभिर्मंत्राणामभिहितार्थप्रकाशनेन क्रियांगतानामधेयस्य
च गुणफलोपबंधेन विधितिसुविहतमेवैनत्।तथापि मेराहिलरूपणानुकथनेनानेकरूपवाक्यार्थमार्गोपिप्र
दर्शनकृतमेव।तथापि नेयतानेकशास्त्रावबन्धनेवाक्यराशिप्रतिपादितार्थानुष्ठाने एकंयं कर्तुमिस्याचा
र्यैः कल्पसूत्रमारब्धं।तत्रत्र्याधिकारादिसामान्यप्रक्रमेस्कंपनिबंधनकृतो विशेषोपनिबंधनं साप्यं।इ
तदप्याहि प्रतिविशेषसामान्यानुकथने ग्रथमो रवं स्यादित्यतोधिकारादिरूपस्यपरोदपरस्येवमंतमनुक्रो
म्यविशेषाननुक्रामतोत।तत्र च वपर्वपौर्णमासमारभ्यते।यद्यपि च फलवस्तुक्रमो नास्त्यनुष्ठानं प्रतिक्रनु
विधाने दूतस्मारितं।तथापि क्रमवर्तिनी नागिस्यवश्यंभाविनिक्रमे श्रुतस्यर्थानुसारेण पौर्णमासारंभः
प्रथमः।ननु चेसामथ्यर्थीहाधानस्य प्राक्कालनानस्य कृताधानः शक्नोति पौर्णमासमनुष्ठानुमिति।श्रुति एमः

क्रमाच्च सर्वैः संभारान्संभरतीति । तथास्य सनुक्रमेणाग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासाविति । नैतद्देवं
व्रतमुपेष्यन्निति क्रतिक्रमास्य वै पौर्णमासां सामर्थ्याच्च । न हि पौर्णमाससमनुत्क्रोशता कल्पेनाधानम
नुविधातुं शक्यते । संति हि तत्र दर्शपूर्णमासविध्यंतया हिरण्यदक्षप: ॥ किंच मंत्रे च क्रमाद्दर्शे व्रतपनंद
ति । दर्शस्तर्हि प्राप्नोति दर्शे वैति । सत्यमेतत् । किंतु सौ पौर्णमासपूर्वकः । राज्ञायणोऽवसात्सदेवमंत्रक्र
मानुग्रहः । तस्मात्पौर्णमासारंभ एव कार्यः साभ्ययस्वमिति । तेन पूर्वं पौर्णमाससमारंभः । पूर्वां पौर्णमा
सीमुत्तरां वोपवसेदिति । न च कालविशेषवाचि निपौर्णमासीशब्दे इति अभिप्रायात्सोलिंगं ततानत
विशेषणाच्च पूर्वोत्तरशब्दयोः । सप्तम्या च प्राप्नाया उपावसथ्याच्च सदति उपपद्विराभक्ति द्वितीया
। पूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वेति विकल्पे वा शब्दः । यं चोपवासशब्दः प्रसिद्धितो । न शतानाभिधाप्यनश्ने
न्नवैल्पपाषितः स्कच्यते । ननु चापराह्णे ब्रतोपायनीयमश्नीतः स्पनेन विरोधाद्विकल्पः स्यात् । न
भिन्नविषयत्वात् । तत्र स्यपर्थे प्राप्नापवाशनसर्पिरादिगुणानियमः । हाशनप्रतिषेधः इति । अशनवि

घानेहितस्मिन्स्तस्यविधेयएवार्थः प्राप्तार्थवादर्दृष्टार्थनावाशनस्यकर्मोपकारायप्रकल्प्य। नचासौ दृष्टेसतिन्याय्या
तस्मादनेकविषयत्वादविकल्पः। यत्रपुनरेकक्रियाविषयौविधिनिषेधौ तत्रषोडशिग्रहणवद्विकल्पः
अतिरात्रेषोडशिविषयोविधिः तद्विषयएवनिषेधः। एस्येनचेन्नप्रतिषेधोनेतिचेन्नग्रहणामिति। नचा
त्रसत्वाद्द्विकसमुच्चयः संभवति। नचाग्नेयप्रयोगजाद्विरंगांगिभावः फलित्वात्फलेवानवगते। नचवात्रैग्रा
द्विवव्यवस्था तत्रहिलिंगप्रकारेणानुमितवाक्यावगतागाभावायोर्वात्रैघ्रोर्दधन्वसोश्चव्यवस्थापर
म्ववचनांवात्रैघ्रीपौर्णमास्यामनूच्यते। दृधन्वतीअमावास्यायामिति। नचात्रानुवादः प्राप्त्यभावात्।
वाधोपिचान्यतरस्यान्यत्रचरितार्थस्यान्यतरेणाचरितार्थेननिहन्ति। नचग्रहणाग्रहणयोश्चरितार्थ
चरितार्थत्वेशरवस्संभवतः। तस्माद्यथोक्तएवेतरवाक्यापेक्षयाविकल्पः षोडशिनोति। अथोपवास
प्राशनार्थप्राप्तप्राशननिषेधोव्रतोपायनीयमश्नीतइत्यनेनाशनविधानंस्यात्। नेत्युच्यते। अशनप्रति
षेधदेयर्थ्यात्। उत्तरस्तत्रापस्तम्बस्यार्थस्यासिद्धत्वात्। अत्रनिषेधेपिहिगुणार्थमुत्तरंस्तत्रमारब्धव्यमेव। नचात्र एमः

२

मिन्नविषयत्वेप्यविरोधः सति स्वप्रधानेतद्गुणविधानमुपपद्यत इति। तस्माद्विरोध एव। कस्तर्हि अत्र समाधिः
।उच्यते। अस्य तावस्यायथार्थता। तत्राप्यनियमः। अस्य पाक्षिकस्य वा विरोधोपजनकत्वात्। यथार्थ
त्वे प्राप्ते यस्यैवायथार्थता अत्रोपलब्धा दृष्टप्रवृत्तित्वात् तस्यैवाश्रयितुं युक्तत्वेन तस्य। स चायमुपवास
शब्दो नियतद्रव्यकालपरिमाणेष्वशनेषूपलभ्यते। यथा चान्द्रायणमुपवसति। अतो नियमविषयतो
पवासशब्दस्य। केचित्पौर्णमासीशब्दं लक्षणया कर्मविषयेमन्यन्ते पौर्णमासीमुपवसेदित्यत्र वसेदि
त्यर्थः। तदेतन्न कर्मणः पूर्वोत्तरभावानुपपत्तेः। स्वपंहोमस्तत्रादेवतास्मिद्धेः। तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या।
।पूर्वस्यां पौर्णमास्यामुत्तरस्यां वा पौष्ययमनियमवान्यजेतेति। पूर्वामुत्तरामिति द्विवचनिर्वचनं त
त्र सैद्दिश्यते। किमेकापौर्णमासी उत द्वे इति। एके तावन्नमः। एकस्या गोपालागनादिप्रसिद्धा सवत्सं प्र
टस्यचतुर्दशीयत्तिद्वादशपौर्णमास्य इति। द्वे अपि वास्यातां शिष्टानुस्मरणात्। या पूर्वा पौर्णमासी सा
नुमति यो उत्तरा सा राकेति विज्ञायत इति। द्वितीयपक्षे हि पौर्णमास्यो पजते द्वे अमावास्ये इति। तथा सेषा

हसंवत्सरस्यप्रथमारात्रिर्यत्फाल्गुनीपौर्णमासीयोत्तरैषोत्तमाषापूर्वेति।तत्रकारप्रस्थ्यानाद्वोत्तरस्याफ
ल्गुन्यामिति।प्रसिद्धिलिंगेमुख्यविषये।द्वितीयागौणी।नत्वनेकार्थता।सानिसादृश्यप्रयुज्यते।असतितु
सादृश्येसंबंधेवानेकार्थत्वमपिभवत्सत्यादिशाद्ववता।सादृश्यंचेहास्तीतिवक्ष्यामः।एवंह्विचोपपन्नत्वपिसंदे
हः।कतरापूर्वाकतरोत्तरेतिमुख्यसंनिधानाच्चतुर्दशीपूर्वापंचदश्युत्तरा।तत्रैतदुच्यते।चतुर्दशीपूर्वातस्यां
हिचंद्रमसःपूर्णमनितिसिति।तयोरश्यापाद्यपेक्षया।आहचचंद्रमसंप्रकृत्यैतस्यस्यनुपूर्णोपौर्णमासी
स्याचहृतनइति।अपिचपूर्वोहितेकलाहीनेचंद्रेपूर्वोविवहृतेइतिचतुर्दशीपूर्वोत्तापयातेतत्थायथा
हावृक्षमियास्सूर्यःपूर्णश्चेंद्रस्तपागमतःपूर्णपक्षोत्तरराकातदाभवतिपौर्णमाइतिपंचदशीमुत्तरादृश
यति।पंचदशीवापूर्वाप्रतिपदुत्तरेति।कुतएतत्।सादृश्यात्।द्विपौर्णमासीप्राद्वृत्तिप्पंनरेप्रवर्त्तेते।नत्वसादृ
श्यपौर्णमास्याःप्रतिपद्दिनचतुर्दश्योः।कथंमासस्यपूर्णपौर्णमासीशब्दस्यप्रवृत्तौनिमित्तंमासस्यमा
नंचंद्रमाः।मंत्रलिंगाच्च।यत्त्वादेवप्रपिबंतितत‌आप्यायसेपुनः।वायुःसोमस्यरक्षिता।समानांमासआकृति रामः

रिति। तथैव नचंद्रमसः पूर्णे प्रतिपदि पंचदश्यांचतुल्यांशं सकलाव्यापारसामान्यात्‌द्वेस्याहिकलोभयत्रव्याप्रि
यंते। द्वयास्तुविशेषः। एककलोपेतीनरत्रैवाप्याति। चतुर्दशकलत्वसामान्याच्च। प्राग्गतस्यकलाव्यापारात्‌ चतुर्दश
कलः पंचदश्यां प्रतिपद्यपि तद्व्यापारोपरमे चतुर्दशकल एव। तदेतत्सादृश्यमुक्तं पंचदशीति प्रतिपद्य
क्ष्यते वक्तुं न चतुर्दशी सादृश्याभावात्। यच्चोक्तं त्रयोदश्याद्यपेक्षया तत्र पूर्णमस्तीति। एवं चेत्तर्कादि
दृपूर्णमासी सर्वत्रास्त्यापेक्षिकं पूर्णमिति। यदुक्तं पूर्वेद्युर्दिने कलाहीन इति तदपि खर्विकाभिप्रायं। द्व
श्यते चायमर्थो ऽन्यपरे वाक्ये सर्वैः संमत्येवोपवसेत। संप्रतिष्ठत्रे ॥ हन्यानि से प्रति द्विषं तं भ्रातृव्यं ॥ हनानी
ति मुख्योपवासविषयं न्यासवा। अन्तरामेवोपवसेदिति। पक्षस्य पूर्वोपवासविषयं दोषमाह समिव वा ए
षक्रमते यः संप्रस्कृपवसति प्रादित्यपस्तृपिराय यजमानस्यास्तमनकाले संपूर्णो दृश्यते नक्षत्रे स्तृपिता
चंद्रमसा संक्रमणं भवति। तस्य पत्रः चस्य पृष्ठो जयपराजयो। तत्रेमन्वेन दुष्यते। अन्नद्यावैसंक्रांतयो यद्दीत
एवेतरमभिभवतीतरो वेतरमिति। अथ यद्य अन्तरामुपवसति तस्यैको गृहो भवति। यथापरं चमाह ॥

संपिण्ड्यापरप्रत्यालभमानः सोऽन्यतो यास्येवस्यादिति। तत्र ह्यसंपूर्णमाभिमुख्येन वाक्यवाञ्छितः पापहत्सोचंद्रम
यमनियमनियमवताक्राद्रिस्पृहः पिएणयजमानेन सुखेन ज्ञेतुं शक्यत इति प्रतिपदमुत्तरेण दर्शयति। तथा
एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वेति। पश्चाद्दौ संवत्सराद्
दितिप्रतिपत्प्रथमोच्यते। पश्चान्नैव तदृते रात्रिः पौर्णमास्यन्तेमा। न च पौर्णमास्याः पश्चाद्द्वितीयं चतुर्दश्यां वा पक्षे
तता संभवति। तस्माद्दर्शे ततः। तत्र कारं प्रेक्ष्य नात्युपसारोपयद्धविरिति यदा चतुर्दशी पूर्वा न त्वा पंच रम्पा
पागः स्यात्। तत्र पञ्चसारो हविः पाक्षिकं स्यात्। नन्वेवं सस्कृत्तरोपवासपक्षेऽद्वितीयायां यो यागः प्राप्नोति तत्रेप
ह्याद्रौ यद्यद्धविरिति पाक्षिकमेवानस्त्वात्। असामर्थ्यान्न घोवा प्रातरिति। छ। अन्यन्वाधानमध्य पु
यजमानो वाममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्तु वयन्त्वेन्धानास्तन्वं पुषेमा मत्यं नमंतां प्रदिशश्चतस्रस्त्वयाध्यक्षेणाप
तना जयेमेत्याहवनीये समिधमादधाति। अन्वाधानमिति कर्मणो नामधेयं कर्तृनिर्देशात्। गुणविध्य
संभवात्। इध्मेवा प्रसिद्धेः। तत्राध्वर्युग्रहणं न कर्तव्यं। अध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति प्राप्तत्वात्। अथ यजमानो रामः

६

वेस्येवमर्थमुच्येतानन्त्रेयनापिसिद्धत्वात्।यथान्यत्रपात्राणिसंसादयतियजमानोवा।तथाऽयमवेक्षतेतेने
ज्योर्षीतियजमानोवेत्ति।तस्मादध्वर्युरित्यवाच्यं।अत्रोच्यते।यजमानेकाऽङमित्यवांनुराख्यासाचमहास
माख्यायावाधिकाभवति।तेनयजमानोवित्तीसुव्यमानिवाणहोवधारणेन्यायमलत्त्वेनमाभूदिति।शाख
मूलोयंविकल्पः।अध्वर्युग्रहणंनन्विनरत्रापिशाखसमूलएवविकल्पः।अत्राऽयमवेक्षतेतेजोसीतियज
मानोवेत्ति।अयमपिशाखमूलएवविकल्पो।अत्राप्यध्वर्युग्रहणंतर्हिकर्त्तव्यमेवेति।सत्यमेवं।प्रसक्तेहि
तत्रवचनेनानिषेके यजमानमवरुध्यापयति।तस्मादध्वर्युरेवावेक्षतेतिवा।नत्वत्राप्याचार्यस्यप्रसङ्गमेववच
नास्मरंतिहि।पंचदशशाखोपनिबंधनकृतमाचार्येणेति।तस्मान्नास्तिप्रत्यक्षकृतोविशेषः।उक्तोशा
खाद्वयमधिकृत्यतात्पर्येणानुग्रहत्वमाचार्यः।तत्रनित्यनैमित्तिककाम्यवैकल्पिकानिकर्माणि
पनिबद्धानिशाखाद्वयव्यतिरेकेणानेयमिकमात्रमेवातेनशाखाद्वयाविहितस्येतरेणास्तिविशेषः।त
द्धिहितंप्रत्यक्षोपसन्निध्दिनमिवयथाकथंचिदपितत्प्रणोशाखान्तरीयपुनःप्रपन्नेनोत्पनीयमित्यध

र्युग्रहणं। ननु कतिपयशाखोपसंहारे सति असर्वशाखाप्रत्ययत्वाद्धानादृतीयमेनतत्स्वकारवचनमिति। ने
नद्दिवमेवं हि स्मरंति यापएवकाश्चनन वदशशाखाउपनिवध्यंते। नत्रैव नैयोमिकांगप्रधानकर्मोपसंहारः
संभाव्यते। किमुत पंचदशशाखोपनिवंध इति। तस्माद्दपरिचोदना सर्वशाखाप्रत्ययत्वमिति। अथ सर्वशा
खाप्रत्ययमिति। अथ सर्वशाखाप्रत्ययकर्मोपसंहारे तो वाधिकं किंचेन। तथा सत्यशाखाप्रत्ययापदेशात् सर्व
शाखानामानर्थक्यमेव स्यात्। स्मर्यते ह्येकशाखमध्वर्युप्रशाखानामिति। नत्वेकदेशाध्ययनेनाप्यधिकारस्म
रणिविद्वानध्रीस्वविद्यो वा वेदं व्यापिपर्यथाक्रमं। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदिति। तथा च लिंगं ये
वेदानो नूचानस्तमवकाशयेदिति। सर्वशाखाप्रत्ययत्वे त्वनूचानो न कश्चित्स्यात्। अपरे ध्वर्युग्रहणं यजमान
संवध्यार्थं व्यावर्णयंति। तत्किमर्थं ग्रहणे ध्वर्युर्वैस्फकेय यजमानो पर्यास्यादिति। किं वास्यादध्वर्युणाविक
ल्पितत्वाद्धिकृतमेव सर्वांगंतरं प्राप्नुयात्। अथ पुनर्यजमानसंवंधेनापि तेय यजमानः सिद्धो भवति। एत
स्यामपि व्याख्यायामध्वर्युर्यजमानो वा परूपपन्नः को ति। तथाध्वर्युर्यजमानो वा सोमो प्रनहनं हर·नी स्पत्रदो राम:

प॰॥ तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या॥ आयस्तु वाचार्यस्त्वक्षचिकर्षयांचिद्विकल्पं ज्ञापयतीति॥ अथवा नास्त्येव व्याख्यानं
तथं स्रग्वेदविहितमन्त्रमन्वाधानं समारभ्य याहोतुः प्राप्नोति तन्मा भूदित्यध्वर्युग्रहणं सत्यां ममाग्ने इति मंत्रो
गम्भूतार्थप्रकाशकत्वाद्याहवनीयकार्यापन्नोऽस्य तु ममापरीतिपथाचर्ये विपरिणाम्यते॥ तान्विपरिणतो
गम्भूतार्थप्रकाशनसमर्थो भवति॥ सत्रेगणायते पुबयजमानाभिधायी मिपदानि यजमानकर्तृके ग्न्य
न्वाधाने यथार्थं विपरिणम्यंते॥ अस्माकमग्ने स्वमंपनमंतामितिवेत्सेवमादीनि॥ अध्वर्युकर्तृके त्वग्न्य
न्वाधाने न्यायप्रनिगदत्वात् स्तेह एवानत्र वर्चोदिरूणां वावनतिरध्वर्युविषया कर्मेणः परार्थत्वाल्लिंगाद्वायां
वेकां वयत्तसुविजत्रा॥ शिषमाशासते यजमानस्यैव सेति॥ असौ च समिद्बाहुप्रमाणा स्यादधिकरसस्सै
तावत्प्रमाणा वा कुतः परिधीनां वमसंस्तुतेः॥ वर्मणा च शरीरप्रमानस्यैव सोता॥ असौ च समिद्बाहुप्रमाणा
स्याद्धिकरसस्सैनावत्प्रमाणाद्वा कुतः परिधीनां वर्मसंस्तुतेः॥ वर्मणा च शरीरप्रमाणा वा दार्धे यत्वा
धिकरणप्रमाणमुचितं॥ लिंगाद्वायदुवा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति इति॥ प्रादेशमात्रो वाशि

शानुस्मरणात्।वेदः समित्पवित्रं चुत्रयं प्रादेशसंमितमिति।तस्य वाविरोधात्।क्वचिच्चतुर्दर्शनात्प्रादेशमात्रो भ
वतीति।अधिकरणप्रमाणमाधेयस्य।नैकांतिकं लिंगं विधपर्यशेषस्तस्यात्प्रादेशमात्र एव॥१॥ तृतीयं
द्वितीयां।द्वितीयाग्रहणेन प्राप्तो मंत्रो मिवर्स्य तेन ह्वमिति॥ छ॥ एवमित्तरयोरग्न्योः।समिधावारधाती
तिवाक्यशेषः।प्रथमे दक्षिणाग्नेः संनिधानात्।प्रदक्षिणक्रमयोगादुदक्तंस्थतासंपन्नेष्वागार्हपत्ये
वामुख्यक्रमानुग्रहादग्न्याधानस्य हि कार्यं देवतापरिग्रहः।तान्युत्र एवं गार्हपत्ये भीषज्यं तेन नोदक्षि
णास्मरतीति व्याहरतीति श्रुत्यामहतः प्रजापतेर्माहरणात्।विति।सन्निधानाय कारणं केचिदग्निग्रह
णं प्रकृतत्वादेवाच्यं मन्यमाना गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः क्रमार्थं मन्यंते॥छ॥महाव्याहृतिभिर्वा प्राक्तं
स्वा।भूर्भुवः स्वः इत्येता महाव्याहृतयः।अथेत प्रसिद्धाः।भूर्भुवः स्वरित्येताभिः पृथग्व्याहृतिभिरिति
लिंगात्।विभागानुपदेशात्समस्ताभिः।भिदेन क्वचिदुपदेशात्।प्रति महाव्याहृतीतिनवावाक्यभेदा
त्।वाक्त समुच्चयस्य वान्याप्यत्वात्।तस्मात्प्रत्यग्निविभक्ताभिर्व्याहृतिः।भिसमिदाधानं सूत्रकारानुप एपः

६

यत्नीयादिषग्न्यान्वाधानंनिवृत्तिरूप्येनतद्देवतापरिग्रहणार्थमग्न्यन्वाधानेउपपद्यते।नाग्निधारणार्थं
नतुवाध्यंवाहस्तरूपमेदवचनं।आग्नावैष्णवमेकादशकपालंनिर्वपेद्दीक्षिष्यमाण इतिप्रकृतस्यनक्त
वाच्यैवैतद्देवताःपरिग्रहस्येसकृत्तो।निवृत्तोतद्दीक्षाप्रयोजनतायादीक्षणीयायादेवतापरिग्रहफलश्रु
तिरर्थवादीभवति।किंपुनरस्यकपगतोदेवतापरिग्रहोप्यत्रप्रयोजनत्वेनजैमिनिप्रभृतिभिरपि।एवं
चसतिवाचनिकंकार्यंदेवतापरिग्रहः।तस्मिन्सतिनोपलभ्यमानमपिश्प्रयोजनंतानरस्मवर्गनुन्याय्या
यद्वलिंगमुक्तंतेवाएतेऽल्मुकेइतितद्पूर्वप्रकृतेपिदर्शपतोनघ्यासयद्यादित्यश्चेतद्धसंभरतीति।
अप्रकृतौविषयत्वलक्ष्यहः।प्रयोजनमवादिषुपिक्रियते।किमिदमेकंकर्मउतवहूनि।वहूनीतिक्रमः।
अधिकरणभेदाद्याधेयभेदाच्चप्रत्याग्निसमिद्धयमेपर्यवसानानां।एकंवा।कार्यैकत्वादेकंहिकार्यम
भीप्समानदेवतापरिग्रहः।एकवचनांतेनचैकेनशब्देनोपदेशोभवत्यग्न्यन्वाधानमिति।नचाधिकरण
भेदःपर्यवसानंवाकर्मभेदकारणंपरिधिपरिधानवत्।तस्मादेकमिति।प्रयोजनमपंतेनैमित्तिकंभवती

तिसंप्रदायः। केचित्तु गृहमेधीयादिषु सर्वत्र कर्त्तव्यमिति प्रयोजनमाहुः। तत्तु न। आलोचनीयानन्त्यपराग्नि
सेवद्धहोमाभीज्यमानदेवतापरिग्रहस्त्रोपपद्यते। तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः। अपरे त्वाहुः। अग्निपरिग्रह
द्वारेण देवतापरिग्रहो मृग्यमाणे दृष्टमग्नौ ज्ञानानीति वचनात्। तेषां चाग्नीनां भेदः। प्रत्यग्निचान्याश्रया
न्याप्य देवताः परिगृह्यन्ते। तेन पराग्निहोमेष्वस्तु तद्देवतापरिग्रहो नास्तीति निवर्त्तते ऽग्न्यन्वाधानं
। न चात्र समुदितानामेककार्यता। न यथा त्रयाणामावृणादितरेतरसव्यपेक्षाणामरवाधाद्ययंति प्रत्यह
हि तत्र समुदितानामेककार्यत्वमिहत्वग्निद्वारेणाभेदाध्यवसानमिति तन्त्वेवं सत्यापराग्निकयोः
कार्यान्तरं प्राप्नोति। अस्तु को दोषः कर्मभेदः स्यात्तत्र पाशगोगोमिप्रभृतिकृतव्याख्योपरोधः स्या
त्। उच्यते। न व्याख्योपरोधभयात्सदर्थस्यान्यथात्वमवसातुं शक्यं यथा हि प्रमाणैरर्थः प्रमीयते
तथैव गृह्यत इति। अथवैकमेवाग्न्यन्वाधानं प्रसृग्सम्यक्स्यतद्दृत्यदोषः। एवमाग्नीयप्रमाणप्रसृगम्य
म्यासंनेमित्तिकाविहार इति॥ ७॥ अहनि मा८ समैथुने वर्जयेत्। ननु चाहनि मैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वादेवा एम:

१

देशगन्त्वेति चेत्। अस्यास्य परिभाषितत्वात्तानेषामारंभेऽर्थनोव्यवस्थेति। तत्कुपमर्थकारणात्। भूरिति गार्हप
त्यो भुवरित्यन्वाहार्यपचनः स्वरित्याहवनीय इति। तथा भूरिति वा अयं लोको भुवरित्यंतरिक्षलोकः स्व
रित्यसौ लोक इति। अयं वै लोको गार्हपत्योऽन्तरिक्षलोकोऽन्वाहार्यपचनोऽसौ लोक आहवनीय इति।
समस्तोपदेशो लाघवार्थः। भेदोपदेशस्तु होमविधानार्थः॥ तास्वेताः शब्दत्वसामान्यान्मंत्रस्य निवर्त्ति
काः॥ ४॥ न स्त्रीवाय यथापूर्वम्॥ समिदाधानमिति वाक्यशेषः। तत्र युगपत्समिदाधाने भेदकारणा
भावात्। केचित् स्त्रीद्वितीयामिति द्वितीयाग्रहणमिहार्थमन्यन्ते। न स्त्री चेत्तिलपीयसान्यासेनासि
ध्वानाय गुरुत्वं करोतीति न दिहभेदेनाधानं यथा स्यादिति। तदयुक्तं। न हि सूत्रकारस्यानुग्रहत्ति दृशी
यन्न्याय गौरवमर्थान्तरायभवति। असति वचने। सति तु वचने प्रमाणाभावान्नयमर्थ इत्यादरे कोपि न स
ते। न च न्यासगौरवस्यान्यथानुपपत्त्या वाक्यवचनमनुमातुं द्वितीयां समिधमादधातीति। कदाचि
त्स्वशब्देनोच्यते। कदाचिच्च शब्देनान्यायप्राप्तस्य युगपत्साप्रदाधानस्य निवारमिति। येन सूत्रगौरवमात्र

सोवार्थानुसारं परिकल्पयंतिनमस्तेसं॰ । भ्यः । यथापूर्वमितिनिचनेयथाध्यवसितं सूत्राद्देशावेलक्षण्यानापू
र्वैवरितिस्येवंप्रकारेषर्षिध्याचार्याः प्रायशः सूत्राणिप्रणयंति । तस्माद्यथापूर्वीयथोस्यन्नात्क्रमनय
इति । तद्देतत्रिविकल्पमग्न्यन्वाधानं दृष्टार्थमुतधर्ममात्रमिति । दृष्टार्थमितिक्रमः । दृष्टंहिकार्यमग्नौ
कार्यमग्नौकाष्ठमाधीयमानंकारणेस्यागंनीधनंनद्वारणंचान्वतनद्नमिवाधिनेकार्यस्योविद्यमान
चान । नेवाएतेऽल्पमुकेऽग्रहंहंतीतिचपर्वाहितसमिद्यपविषयस्तब्धहोद्विवचनांतनएवमेवोपपद्यते । दि
वत्नापरिग्रहणार्थंवावचनसामर्थ्यात् । कस्यदेवागृहानांगृहंतिकस्यनयः पूर्वैककर्ममाग्नेर्दस्याग्नी
नगृहह्णातीत्यर्थवाद्दसरूपमपिकार्यनिर्देशाविषयमभ्युपगतमाचार्येणायेनाग्न्यन्वाधानप्रभृ
तीन्यनुक्रमप्रदीक्षणीयाःप्राग्व्यवसानीयायानिवर्त्तेयति । तत्राग्न्यन्वाधानकार्यंदीक्षणीयायाम्कृ
तमितिसंभिप्रायः । तत्रहिवचनमाग्नावैष्णवंप्रकृत्यप्रत्याग्निर्वैपत्न्स्यावरुद्धौविष्णुः परार्ध्यस्ततस्सर्वाभ्ये
वैतद्देवताः परिगृह्यसर्वंचयज्ञंपरिगृह्यदीक्षाइतिदीक्षणीयायांप्रधानदेवतापरिग्रहस्यनिर्वर्त्तितत्वात् । प्रा एम:

च्यांकर्मोपलक्षणार्थमहर्ग्रहणमित्यदोषः ॥ २६ ॥ पते च कर्मणः कालत्वव्यपदेशः ॥ चतुर्होत्रा पौर्णमासी
मभिमृशेत् पंचहोत्रामावास्यामिति ॥ नियमस्य च कर्मांगतापत्त्याः ॥ अंतरंगत्वे हि पुरुषमात्राभिसंव
धात्फलपरिकल्पनापत्तेः नमुच मांसांमैथुनं वर्जयेदितीयस्यापि सत्रे प्रकरणात् कर्मांगतावगतिरेवं
हृष्टा ॥ अर्थमहर्ग्रहणात् ॥ सत्रमेवमाप्रयोगाद्द्वयपरिसमाप्तेरयं धर्मो मा भूदिति प्रतिप्रयोगावसायि
त्वमंगानामिति न्यायसंसूचनार्थमहर्ग्रहणम् एवं च सति दर्शाद्यायणे पुनरारंभसामर्थ्यादाप्रयोगद्वय
परिसमाप्तेर्धर्मोऽयम् ॥ ८ ॥ सत्यान नम्रवतं न वासांसि वर्जयेदित्ययं धर्मः ॥ ९ ॥ केशश्मश्रुवपने वाप्येव
॥ वाप्यादृष्टस्य संनिधानाविशेषेपि सति वपनेनैव संबंधः स्यात् संबंधो हि तिसपत्नो तिस शिखस्यात् ।
तत्रश्मश्रुणोति हृपरस्यते ॥ अश्चविवर्द्ध एवपन्नमुंडत्तस्येन हृपिधानेयपि खेति ॥ नवाहत्यवचनेन सशिखस्य
॥ तस्मान्मुंडस्यानुपरोध एव न्याय्या इति ॥ १० ॥ अपराह्णे मैत्रोपायनीयमश्नीतः सर्पिर्वा सुहितो ॥ अपरा
ह्णग्रहणं अह्नः परभागमात्रविषयं प्राह सामर्थ्यात् ॥ न यष्यान्यत्राह्नस्त्रिभागविषयता ॥ तत्रस्य पराह्णेद

हातीतिप्रकृतस्य पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणामपराह्णः पितॄणामिति वाक्यशेषाद्विशेषाध्यव
सानमिह त्वपरभागमात्रमहनि विवक्षितमिति। भोजनकालप्रत्यासत्तेश्चात्र तोपायनीयमिति व्रतं भोजनमुच्यते
। यथान्यत्र नक्तं व्रतः स्यात्। पयोव्रतमिति चानयेनोपेयते। अमाधादिना तद्व्रतोपायनीयात्। अश्नीत इति वि
वचनोपदेशात् सत्त्रीचरते यथाहि पाजमान एव नियमः स्यात्। यथा सोत्रामण्यां ऋत्विग्भिरुच्छिष्टभक्ष इति। प
पिबेति। नात्र पयो व्रतं न सर्पिरेव साधनं हि। सप्तसंभवाद्माषममासमिति च पयुदासात्। तेन यथाप्राप्तं
सर्पिरभिधीयते। तत्रापि किं नियमविधिस्तत तैलादिपरिसंख्याकश्चान्नविशेषः। यद्वि नियमः तैलम
प्यंजनादिसंस्कारप्राप्त्या न निवर्त्यते। सर्पिषो न नियम इति। किमत्र युक्तं। नियमविधिः। तत्राहि स्वा
र्थे हि तैलादिनाशहृत्स्यपात्। तैलमप्रदारौ परार्थता कल्प्येत। लक्षणा च स्यात्। तस्मान्नियमविधिरेव। अनिय
मे च सत्यर्थो तैलादिनिहन्ति। अस्तु हितोऽन्नप्राप्तिरिति। तदेतदयानं दृष्टार्थमनुतेध र्ममात्रमिति। धर्ममात्र
मिति क्रमः। कुतः। इष्टकालादिनियमात्। तदृष्टार्थे हि पाकं किं चित्स्यात्। तस्माद्धर्ममात्रमिति। दृष्टार्थे वा प्रसिद्धस्त एमः

६

इर्थत्वात्।तस्यदृष्टायकस्त्रिर्जुक्तेः।यज्ञांगत्वादिनियमइति।कामंनियमादृष्टपरिकल्पना।प्राङ्मुखोन्नानिमुं
जीतेतिवत्।नतुगम्यमानस्यपदार्थद्वारेणादृष्टपरिकल्पनमिति।प्रयोजनंनसतिसामर्थ्येऽन्नीयात।।७।।
अंतरेणापरांग्नीगत्वापरेणाहवनीयंप्राग्दक्षिणमग्निमीक्षमाणोपउपस्पृश्यव्रतमुपैष्यन्नग्नेव्रतपतइत्यम
हमितिवा।अंतरेणपरगत्योरितिपश्चात्प्राङ्म्रायांतरइपवादेनांतरेणायुक्तःस्कपपरविभक्तिर्द्वितीया
।प्राग्दक्षिणमितिपाक्त्यमवक्तुं।अपरेणाप्यवस्थितस्याग्नीकृणाविधानसामर्थ्यात्।अग्निमीक्षमाण
इति।अपिनवासंमंत्रलिंगादेवप्राप्तेः।उक्तंचप्रदेशांतरे।आहवनीयमीक्षमाणस्तद्व्रतवत्वादिति।वक्त
व्यवोत्तरमंत्रार्थत्वात्।तस्यचविलिंगत्वात्।प्राङ्मुखेनावबाच्य।।प्रोषितस्यापिदिग्दृयमोयथास्यादि
ति।अपामुपस्पर्शनमाचमनं।लिंगात्।प्राग्दक्षिणमुपउपस्पृशत।।तिमत्कलतेनपैतिरंतरतोमेध्यादा
आपोमेध्याभूत्वाव्रतमुपायानीति।आलंभनमात्रंवा।आचमनानुपदेशात्।तस्यनैमित्तिकत्वात्।शब्द
सामर्थ्याच्चापउपस्पृशतीतिलिंगमर्थवादमात्रंहि।स्नानवत्।व्रतमुपैतीतिनियममुपगच्छतीति।अ

१०

ग्निव्रतपनस्याहवनीयाग्नेरुच्यते। नहि देवताग्नेरीसुरणं संभवतीति तेन दार्षेष्टुतावभृथे विपरिणामः। ननु च स
मिष्टयजुरन्ते चावभृथविधानात्तत्र च व्रतस्य प्रासंगिकत्वाद्ग्रहणमिति चेत्तन्नान्तद्धर्मत्वात्। नहि समिष
यजुरन्तता अवभृथस्य धर्मः। तस्मात्तदंत एवावभृथः। तत्र व्रतग्रहणेऽग्निशब्दो विपरिणम्यत इति नन्तनु
रुक्तं॥ छ॥ सस्सवाधनः। अतरस्यवाच्यापाठादेव तत्सिद्धेः। स्याकृतं वंधह्यापनार्थं वा न। व्रतग्रहणे कर्षे
सस्य नियमो यथो क्लृप्तेति। अपरे वतः शद्वे हेवर्पं मन्यंते। ननु चैकमुपनयनसमकालमेव सस्सवद
नमुक्तं रेषां चैतद्विरोधी तौ हापि प्राप्तं। तथा परमाधानसमकालं। न वा क्राहिताग्निना नेतवरितव्यमि
ति। अनन्ततातिष्ट्यपनोदतिस्त्रिनो। इदमन्यत्सस्सवाधनस्यस्य विषयोपदर्शनायाह॥ छ॥ कर्मांगमु
त्रो सस्सवदनमिति। पूर्वं पुरुषांगायदिदमुक्तं र एतदेशेन कर्मांगमिति। को विशेष इति चेत्। कर्मांगेमु
त्रे प्रायश्चित्तसमुच्चयः। पुरुषार्थोपचारे स्मार्त्तमेवा श्रौतापचारे श्रौतं तानन्विहहेष्टुपुरुषार्थे श्रौतं स्मा
र्तं चा। तत्र श्रौतापचारे कृते प्रायश्चित्तसमुच्चयः इह प्राप्तो सैवा पुनराराभोव्यर्थे इति। सत्समेवं कर्मांगे कर्म एमः

६

गतविशेषनिबंधनेविशिष्टंप्रायश्चित्तंत्रपथ्यास्यादिति। तथार्ग्वेदिके भूरिति। याजुर्वेदिके भुवरिति। होत्र
कपारार्थानुष्ठानकालेसत्सवचनापचारेहोमकं श्रौतमाधत्पर्वेवंचस्मार्त्तेचेति। केचित्त्वाधानकालान
न्तवरत्नप्रतिषेधमनुवादमन्यंते। तथाहिनवाआहिताग्निनानृतंवदितव्यंनवरत्नजातुनानृतंवदेदि
त्याह॥ छ॥ हुत्वारण्योषधीनामश्नीयाद्वा॥ रमवसेप्राप्तसायंप्राशनमुच्यते। आरण्यपदृष्टारण्यमार
ण्योषधीनांचाश्नीयाद्वा॥ नवेतिविकल्पः। केचित्तुआरण्यपशब्दविमोषधिक्षोषणंमन्यंते। निर्देशसामर्थ्या
न्तद्याऽरण्यपशब्दोत्रहृपदास्तवेः। अतोननदुपसर्जनमिति। नवाअविशेषेणश्रवणात्। सर्वाआरण्य
मेवाश्नीयादितिहिमन्त्रस्यपावारण्याऽवधयोपद्यान्तमित्याह। सूत्रस्यचततमूलत्वादतंत्रोनिर्दे
शइति। सामर्थ्यसिद्धत्वात्विकल्पोवाचइतिचेत्। नावधारणार्थत्वात्स्वधार्यहिवैकल्पिकेकर्मणिप्रवे
त्तिर्न्याय्येति। आरण्यगुणविधिरुपायावेदमुच्यते॥ छ॥ आहवनीयगार्हपत्यधोगार्हपत्यस्यवा॥ विक
ल्पेनहिश्रवणमत्र। तत्रायमर्थः। शब्दः किंखद्वादिनिरोधनकर्तुतात्तरणस्याप्नोतिनात्तरणनिधिषेधस्त

स्तत्रापिप्रयोगप्रसंगस्याभ्यामधःस्तृण्यावपमिति। क्वचित्तु स्थंडिलशायी स्यात्तो नास्तरणस्य निषेधः॥ अथ प्रायु
ताधस्ताद्धिवर्हिष्येयस उपचार इति लिंगात्॥ ७॥ सद्यो वा प्रातः पूर्वामुत्तरां वोपवसेदिति हि पूर्वमुक्तं। तत्र सद्यो
वेतीयत्तूच्यमाने तयोरेवान्यतरत्र प्रयोगः प्राप्नोति। उत्तरोपवासपक्षे चद्धिनो यायां तन्मात्रादिस्यतः प्रातर्ग्रह
णं। अथ प्रात्क्रियमाणेपि प्रातर्ग्रहणे अंगानां प्रधानकालत्वस्यानपायत्वात्सर्वस्यामप्राप्तिरेव यागस्येति।
उच्यते। एवं सति यद्योत्तरस्यां सांगप्राप्तिरेवं उपत्तरोपवासपक्षालेवनक्षात्रे रोणे तदुत्तरस्यामपि प्राप्नुयात
। तन्निरासार्थं प्रातर्ग्रहणं। अस्तु तथेति चेत् न पौर्णमास्यां यागविधानसामर्थ्यात्। उत्तरस्यामप्राप्तिरि
ति चेत्। स्याद्यारंभसामर्थ्यात् पूर्वामुत्तरां वोपवसेदिति। उत्तरापि हि पौर्णमासी प्रतिपदिति प्रतिपादितं
तेन सद्यो वा प्रातरिति नियमः प्रातस्तदा सद्य इति। इति पौर्णमासीद्विताया च निरस्ते भवतः। स्तत्रारंभसामर्थ्या
दप्ययमर्थो वसीयते। पक्षादौ यजेदिति हविः पक्षादिना विशेष्यते तदेवमुपपद्यते। अथैतरथानैका
न्तिकत्वाद्विशेषणं स्यात्। तस्मादुत्तरस्यामेव याग इति साध्यते॥ ७॥ अग्निहोत्रं हुत्वा ब्राह्मणं ग्रहणी राम

तेब्रह्मिष्ठंभूपतेभुवनपतेमहतोभूतस्यपतेब्रह्माणंत्वावृणीमहइति।प्रातरित्यनुवर्त्तमानेअग्निहोत्रंजुह्वे
स्कन्देनत्वातिपतिर्माभूत्वायमग्निहोत्रंइति।नकुतोहनिकर्मसाकल्यात्रात्रौचाविधानात्।अग्निहोत्रग्रह
णंचइहापौर्णमावास्यामावास्याविषयं।तत्रहिवचनं।उदितेपौर्णमासस्यतत्रमन्त्रक्रमिपारनुदितेआ
मावास्यस्येति।अतोअग्निहोत्रग्रहणमानंतर्यार्थं।ब्रह्मिष्ठमितिचपदार्थसत्वोपज्ञानावबोधेन।न
हिपरमात्मातत्त्वब्रह्मसतत्त्वावबोधोत्रोपयुज्यते।इतोजपस्तभूपतिरित्यादि।इतोजपतिब्रह्माजपती
तियावदुक्तं।अप्यवायस्तावत्त:समस्तेनमंत्रेणभवतितदाजपतिकर्मभेदाद्योगपद्यंमाभूदिति॥छ॥
वाचस्पतेयज्ञंगोपायेत्याह।सामर्थ्याद्यजमान:।सहिवरणेनाजसाचयज्ञंगोपायनेनियोक्तुंसम
र्थोनान्य:।वाचस्पतिर्वैवक्तातुंब्रह्मण्येवध्याएप्यते।वाचस्पतेब्रह्मन्यज्ञंगोपायेति।पदद्वयेवक्तव्येएवा
नाद्वैवसविनेरिस्फत्त्का।वाचस्पतेयज्ञंगोपायेस्वाहेतिपठ्यते।तदद्वयेसमानकर्त्तकार्थ।पूर्वकालता
मात्रेहित्का।शब्द:।समानकर्तृकतापामसामंजस्यस्यात्।नहिब्रह्मात्मानमेववाचस्पतइतिसंबोधयति।

अथा।धिष्ठात्रीदेवतोक्ता। मन्त्रापिनियोगाभावाददृष्टार्थतास्यात्। तस्माद्यथोपवर्णितएवार्थः। सचाय
प्रैषा। नियोगार्थत्वाद्ब्रह्मत्वस्यापिवरणेप्रवर्त्तते। यथाज्योतिष्टोमेदीक्षणीयोदिष्टाधानेचेष्टिष्टा। कथमा
धानेवरणाभावइतिचेत्स्यात्तर्हित्विग्दर्शनाद्बहुवारत्विजः प्राग्नन्तीति। ब्रह्मोद्गात्राभावेस्तुवरणमितिचे
न्नतत्रापिदर्शनादग्न्याधेयेब्रह्मसामानिगायतीति तेनप्रतिपन्नब्रह्मत्वस्यवरणंक्रियमाणमप्रा
कृतप्रयोजनंस्यात्। वरणविशेषनियमार्थमस्तुप्रवृत्तिरितिचेत्। ननियमस्यक्रियापुरःसरत्वात्। त
स्याहिक्रियायांनियमानुग्रहोननियमानुग्रहाय क्रियाप्रवृत्तिः। योहिपंडितंमन्यमानएवंकुर्यात्प्र
प्राङ्मुखोन्नानिभुंजीतेति भोजनेनियमानुग्रहायनक्तोपिसन्भुंजीत। पापायश्चज्योतिष्टोमेब्रह्मवर
णनिषेधोन्यायमूलः सहहापिप्रवर्त्ततएव॥छ॥ अपरेणाहवनीयंदक्षिणातिक्रामति। उत्तरेणतउ
पचारोयज्ञइतिवरणमुत्तरतः। दक्षिणातोब्रह्मयजमानयोरासनेइति। गमनेविकल्पः। शास्त्रसाम एमः
र्थ्यात्॥छ॥ अत्रहेहैविषमोरत्नास्तिष्ठान्यस्यसदनेसीदयोस्मत्पाकतरइतिब्रह्मसदनमीक्षते। तत्रैत

तत्कोपांस्यावरणनिरसनोपदेशात्प्रसिद्धेश्चानवानियमश्शासनाभावात्त्वरणनिरसनं तु कृशास्त्रत
कादासनस्य। तत्कृतः शिष्टानुस्मरणात्प्रसिद्धिरविशिष्टा। तस्माद्यथाप्रसिद्धमविरुद्धमासनमि
ति॥ छ॥ ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्यति निरस्तः पाप्मा सहतेन यद्धि ष्म इति। स चायमासनसंस्कारस्ते
न पशुपुरोडाशे आपशुपरिसमाप्तेः संस्कृतत्वादासनस्य पुनर्न प्रवर्तते॥ छ॥ इदमहमर्वाग्वस्य
तेः सदने सीदामि प्रसूतो देवेन सवित्रा तदग्नये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय वाक् इति॥ १॥ ब्रह्मस
दनं आहवनीयमभिमुखमुपविशति। तदग्नये प्रब्रवीमीत्यग्निशब्दो देवतावचनः स्यात्संस्कृतत्वा
त्। न वायवा पुनः समुच्चारणात्। तस्य चाप्रकृतत्वात्। तस्माद्देवतानिरवचनं प्रयोजनं। सौर्योदावविपार
णामः। ब्रह्मसदनग्रहणं गुणार्थं प्रकृतत्वाद्दक्षिणतो गुणा इति वेदाहवनीयमभिमुख इति॥ छ॥ वाग्य
तस्त्वानुयाजप्रसवात्॥ यत्नवाग्ब्रह्माभवत्यनुयाजप्रसवं यावत्॥ छ॥ भागपरिहरणादिवास्यवैषा
वधारणा। अथास्मै ब्रह्मभागं पर्याहरंतीति हि प्रकृतस्य सर्वे वाचंयम एव स्याद् ब्रह्मेत्यसस्थास्यामीत्ये

१३

तस्माद्धवस इति आम्नायते। पूर्वमविशेषादध्यवसितं। पाठक्रमाद्विशेषाध्यवसानं लिंगाद्वृविवहं निवाए

त्येयज्ञं तु एवं नियमध्ये पुरस्स्यपाकयत्ति पर्यपेऽयाचरंती ति हेतुत्वेन वाग्यमनस्येहाचरणं निर्दिशति।

तस्माहोड्डागपरिहरणाद्येवास्य चायं परार्थधर्म्मयतेवा केहिमस्यप्रमारात्कृतोक्तमन्यवेक्षणा

म्याचरति। ६॥ आहुतावषट्कारास्तु। अवषट्कारा स्वाऊनिषु ब्रह्मा हुतो साधयते। ताश्चैता अग्निहोत्रा

ऊतयो वषट्काराः। अस्ति हि तत्रैकस्मिंस्त्वेकेपि सति प्रायश्चित्तार्थतया ब्रह्मणः प्राप्तिः। तेन निमित्ताध्या

हति होम आपन्ने सति आहुता क्रियामात्रेण ब्रह्मो साधयत इति। क्रियया हि कारकमाक्षिप्यते। लिं

गाच्चाऽपयहैनामिंद्रस्य पत्प्रायश्चित्तमिसुवाचाग्निहोत्रास्यश्चामहतं स्तोऽहिति। नं चैतद्देवामेक।

त्विज्जास्ते हि स्रयते। एकत्र्विज्ञमग्निहोत्रमिति। अंगप्रधानपरार्थाभिनिर्वृत्तिरेकेनार्विजा कर्तव्ये

ति। ननु नैमित्तिकार्थतयाद्धितीयोपि भविष्यति। नेत्युच्यते। नहि नैमित्तिकस्य ब्रह्मणा होपस्यामर्थ्य

मस्ति। भिन्नेऽनुहोतीति होममात्र एव विधेयोपारपर्यवसानो वाक्यो नरपरिप्राप्त इति चेत्। पटेवत्रैष्पे एमः

विधायैमुक्तं तेन ब्रह्मत्वमित्येवमादिनाख्याहुतिहोमे ब्रह्मसंबंधविधानं। तेन पत्रव्याहृतयस्त
त्र ब्रह्मणा भवितव्यं। नैतद्देवायदित्येतदन्यत्राचरितार्थस्यात्। ततः कदाचित्स्यादपि अस्ति त्वप्स
चरितार्थत्वं दर्शपूर्णमासादौ। तेनाग्निहोत्रेनास्यथानुपपत्त्या ब्रह्मासैमुशक्यत इति। एकविं
त्कविरोधाच्च। न चात्र क्रिया ब्रह्मणा मंतरेण न संभवति। कर्त्रंतरविधानात्। अस्ति त्वत्राध्वर्यो
र्लक्षं कर्त्रंतरं तेनापि न तदाक्षेपः। यद्वोक्तमग्निहोत्रादन्यत्रामहतउक्तकारादिति। सोपि चतुर्हित्वप्र
ह्वोमविषयोर्थवादः। अस्तु तर्हि दर्विहोमविषयतास्यास्तत्र स्यादर्विहोमाकृतयो भवषट्कारोपः। ता
सांहि पौर्णमासविध्यंतरत्वाहि वैतो चितो वषट्कारः। स्वाहाकारमंत्रानांस्तु नैर्निवृत्तिः। तदभावेन्वा
ख्यानमुपपद्यते। तदेतदनुपपन्नं। तत्र हि प्राप्त एव ब्रह्मा मंत्ररहितावत्क्रिया ब्रह्मवरणादिका। तूष्णी
मनर्थ्यं तु स्या इति। पूर्णाहुतिविध्यंतरत्वाहि होमविषयतानस्येत्यस्तु तत्र स्या। तत्रापि त्वद्वषट्कारादि
ति। एतदपि नोपपद्यते। अग्निहोत्रन्यायेनालस्तणपादहुतान्यस्तिमयाहुतौ पौर्णाहुतिकाध

र्मीविहितास्तत्राचार्येणपूर्णाहुत्यामुपसंहृत्यान्यत्रातिदिष्टाः।अनन्तस्तुत्रापिब्रह्मणःप्राप्त्यभावएव
।एवंचेदिहार्थमेवसूत्रमस्तु।इहहिप्राग्ब्रह्मवरणाद्व्याहृतिहोमनिमित्तेसतिनइदंर्थंब्रह्मवरणापकर्षो
न्याय्यः।अंगप्रधानार्थेवाब्रह्मणः।नरर्थमिदंसूत्रं।आहुतावषट्कारेस्तु।आहुतात्क्रियया।समंत्रिका
त्वासौक्रियान्यायतःप्राप्नोतीतिअनुचान्यत्राचार्येणायमाइद्धहोमंत्ररहितक्रियाविषयःप्रयुक्तः।म
हासहोरवाकरोत्याहुतेति।स्त्रप्येमेवंमहासहोरवाकरोतीयनैवसमंत्रिकाक्रियाप्राप्तातत्राद्धहोम
त्रनिवृत्तिपरएवा।ननिवृत्तिश्चवाचनिकी।एतेयेवाहुतानुपहरन्यजुरिति।अतोब्रह्मवरणापकर्षो
पेमितितं।वाचस्पतिप्रैषस्तुस्वकालीनएवव्याहृतीनामतदंगत्वात।अतद्गताचप्रकरणात्मवक्षेरा
ताप्राक्चनैवावषट्कारेव्याहृतयोवक्तु।उचितेवादृषट्का।रस्त्राप्याज्याकार्येहितासामाम्नानमस्ति।य
दियाज्यापुरोनुवाक्यानविदिव्याहृतीरवयाज्यायाः।पुरोनुवाक्यायाःस्थानेकुर्यादिति।तेनेहवषट्का
राभावेऽवषट्कारेव्याहृतयउच्यंते।।६।।अत्रवाचनोपायनं।प्रणस्त्वनुत्पत्त्वात।।६।।व्याहृत्यंवेष्वेवंम ए

ष्टेत्स्मरो होमीत विषयः पशव्यामन्नाहं तस्मादिति। अस्मः करोत्यग्नीत्करोतीति यावत्। कुत एतत्तावपि अधिकारात्।
सामर्थ्यादेव च परमार्थोपरासोज घस्य विषयः पदं हि तद्घस्य निरूपम विन्नत्य प्रैषः प्रवर्त्तनमिति। अपि च विक्र
येनोत्कृष्टस्य प्रैषणं विरुध्यते। न ह्येवमाचरंति। यदि वाध्वर्युः प्रैषमपि तामग्नीध्र प्रैषार्थं करोतीति तन्नोध्वर्युणा किंचि
न तं किंचित्कारितं भवति। तथा च सन्निहितमात्रानुग्रहे न प्रैषार्थस्य पुनरध्वर्युकर्तृकत्वेनैतमेव न कारितं स्या
त्। न तन्नातीतस्य मात्रानुग्रहः स्यात्। तस्माद्ध्वर्युः प्रैषे अग्नीध्र प्रैषार्थ इत्येवं प्राप्त उच्यते॥ ॥स्वपर्ववाविरोधात्
॥ ॥स्वपर्ववाध्वर्युः प्रैषार्थं करोतीति सामर्थ्यात्। अग्नीध्रः प्रैषपतिः। कुत इत्यत आह। प्रैषार्थस्य प्राधान्यात्। कुत एतदि
ति चेत्। प्रैषस्य तदर्थत्वात्। अंतरंगं प्रैषार्थः। बहिरंगं प्रैषः। प्रैषार्थेन व्यवहितत्वात्। तत
श्च यदंतरंगं प्रधानं च। तदध्वर्युः करोति। बहिरंगं गुणभूतं चाग्नीदिति न्याय्यं। ननु च विरुध्यते एतदिति उक्तं नहि
नि तत्र उत्कृष्टे प्रैषपित्तु मलमित्य तत्राह। अविरोधात्। स्यादयं विरोधो यद्यध्वर्युः प्रैषः स्यात्। अध्वर्युणा
था। अग्नीदध्वर्युमधीष्टति यथेतत्त्वं कुर्विति प्रैषणाध्येषणयोः को विशेष इति चेत्। निकृष्टविषयं प्रैष

१५

णा॥ उक्तं च विषयमध्येषणामिति॥ यथा लोके माणवकः प्रेष्यते। काष्ठान्याहरेति। स्वामिनं च प्रमध्येषणा स्थापितां भुञ्ज
तामिति। वेदेपि च एषमिग्ने सत्यं त्वा बुद्धिर्ज्ञानं त्वं वा विभवो वृष्ण्या इति। अग्नीधाग्निं धाष्यते। ततश्च न विरोधः
किंच॥ ॥संप्रेषावचनात्॥ ॥न च संप्रेषवचनमस्ति। यथा त्वमत्राग्निं दर्शीविहरेति। अथवा संप्रेषावचनादि
ति। नैतत्संप्रेषवचनं। किं तर्ह्यध्येषणामेतदिति॥ अथ यदुक्तमधर्मः प्रैषे सति किंचित्कृतमधर्मः किंचि
त्कारितं तत्र सति समारम्भानुग्रहस्तूयते। एवं हि प्रैषदाने क्रियामेवमतिसाक्षाद्धर्म्यः कर्तृत्वं। न प्रैषाक्रि
स्येत्युक्तं॥ कथं तर्हि प्रयोजकस्य कर्तृत्वं। नैव साक्षात्कर्तृत्वं प्रैषेण्यापादनात्। क्रियायां चान्यस्य दृष्टत्वात्तेन कर्तृ
निबंधनकार्मार्थं कर्तृत्वमतिदिश्यते॥ आह च। प्रेषणोपदिके कर्तृत्वं तदर्थेनोपपद्यते। तत्र चान्यस्य दृष्टत्वात्क
र्तृत्वमुपचर्यते॥ कर्तृनिर्देशात् कार्यं च कर्तृकारणमोक्षणत्वीयेमेवमादिष्वप्यपि ति सार्वधातुके ङित्वातिदेशो
ङित्निबंधनकार्यार्थः। न च तस्य साक्षात् ङित्वं ङकारस्येतोभावात्। एवमिहाप्यकर्तुरेव कर्तृत्वातिदेशः। तेन समा
रम्भानुग्रहो नातीवोपपद्यत इति। प्रयोजकस्य कर्तृत्वं स्यादन्ये किमतिदिश्यते। अथातिदेशः कार्यार्थः तद्विषयस्य राम०

जनां। एवं च सति नातीव समाख्यानुग्रह उपपद्यते। तस्मादध्वर्युः प्रैषार्थो। आग्नीध्रप्रैषवदिति। तथा च लिंगं प्रैषवचनं हि प्र
रूपमाख्यायते॥ स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्य घुकामयेता पिनाग्नि तस्य यमुद्देवाध्वर्युर्वदेदमतः कर्मकर्त्तव्ये
मिति। अध्वर्युं प्रैषार्थस्य कर्तारं दर्शयति॥ सूत्रकारानुप्रश्नत्रैध्यायमेवार्थं विस्पष्टीपन्तो। हारे त्रि प्रैषक्वचने हि सनि
हत्वाग्नीध्रलिखाः संप्रत्तीत्याह॥ नत्वैवमुपपद्यते। पथ्यास्माभिर्न्यायो मिहितः। पदाद्य अध्वर्युः प्रैषदानेनाधिक्रि
यते। तत्राग्नीधः प्रैषार्थः स्यात्। तथा सति हूत्वाग्नीध्रलेखाः संप्रत्तीत्यवाच्यं स्यात्। तस्मा हव प्रेषणोपदिकर्तृत्वं
तदर्थेनोपपद्यते। तत्र वाच्यस्यादृष्टत्वात्कर्तृत्वमुपचर्यते॥ प्रयोजकस्य कर्तृत्वं तदुक्तिं प्रत संशये। उक्तेरपि
कर्मत्ववाच्यमात नपि वृद्धि॥ ॥२॥ ॥तस्यास्यपि च कर्तृत्वमुच्यमानं प्रबोधनात्॥ उच्यमानस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं
वाच्यसाधनात्॥ ॥३॥ ॥एवं ह्यनेककर्तृत्वकर्मत्वव्यवधानतः। प्रयोजकस्य कर्तृत्वमुच्यमानं न शोभते॥४॥
प्रयोजको हि तस्यैव व्यापारः स्फुर एव हि॥ न तेन व्यवधानं तु पाकएवौदनादिवत्॥५॥ पच्यमर्थः संभवत्येव हे
तुवाक्यं विना पि हि॥ तेन पूर्वापरीभावो हेतुवाक्यस्य नेष्यते॥६॥ अस्ति त्वेपि हि डित्वस्य पश्चाद्देश लतोपि तिप

प्रयोजनस्य कर्तृत्वमेवमेवाति दृश्यते ॥७॥ इ॰ वं निधनकार्यार्थिभिरि॰ त्वं घ्रा इ॰ ति भाष्यते। कर्तृकार्यमिति देशार्थमक
र्तृप्रयेवमुच्यते ॥८॥ पुण्यवृद्धिनिमित्तेधार्थिभिरि॰ त्वं घ्रा इ॰ ति कथ्यते। अकर्तर्यपि कर्तृत्वं नीयापार्थमुच्यते ॥९॥
औपचारिककर्तृत्वं न तस्य वेत्रा प्रयुज्यते ॥ गोपालं प्रविधाने हि वाहीको नैव गद्यते ॥१०॥ कर्तृत्वश्रवणाय
चेत्प्रयोज्यो हेतुरेव च। एवमप्येकशब्दस्य प्रयासानेकार्थता विना ॥११॥ सत्यां तावत्तानेष्टाऽसमभावे द्रश
द्रवता ॥ द्रव्यादि विपुक्तेर्थे प्रयुज्यते नैकवाचिता ॥१२॥१३॥ लोकेपि कारयन्नेव कर्तेति व्यपदिश्यते। कु
र्वाणमेव कर्तारमाहुर्नैव प्रयोजकं ॥१४॥ कर्तृशब्दः प्रयोज्ये हि कर्तृत्वादेव वर्त्तते। प्रयोजके च संबंधाद
कर्तृत्वमुपचर्यते ॥१५॥ शब्दस्यार्थेन संबंधो वाच्यवाचकयोर्द्वयोः ॥ अपि शक्तौ प्रकल्प्येत प्रयोगानामथा
भवेत् ॥१६॥ तेन पचार्थसादृश्यं संबंधो वा कचिद्भवेत् ॥ तत एव प्रतीतत्वाच्छक्तेर्नैवानुमीयते ॥१७॥ ए
वं प्रयोजके ध्वर्य्यो कर्तृत्वानुपपत्तितः ॥ णिजर्थस्यात्मकर्तृत्वात्समात्यानुग्रहः कथं ॥१८॥ प्रैषप्रैषप्रै
षार्थयोर्येन कर्त्रैकत्वं विरुध्यते ॥ अतः कर्त्रंतरापत्तिः सामर्थ्यादुपजायते ॥१९॥ णिजर्थस्यांतरंगत्वात्प्रधा राम॰

नत्वाह्वकर्तंतां॥ अथ यद्धेध्मावस्याम: कानीमयचनाद्दयं॥२०॥ प्रैषस्य बर्हिरण्यत्वाअनुएणत्वेनैव पुनस्तो॥ अ
श्रीधएवकर्तृत्वं विपरीतमतोन्यथा॥२१॥ लोकस्यभ्रांतिनाशाय महांतं पन्नमास्थितो॥ इतीयमंन्यायमा
स्याम हेतुकर्तृनिराक्रिया॥२२॥ प्राकृस्तरणाद्वेदिं नावमश्नोत॥ वे . दं प्रकाम घेवमाम नेति॥ तेनानवम
शोपज्ञ धंतयाश्रेया८ सोभविष्यपेति॥ ॥अर्त्तानिवहवी८ ष्याप्रचरणात॥ ॥ नावमश्नोदितिवर्त्तते॥
मचरणं च प्रधानविषयं। नास्ति पत्नदादिविषयं॥ अतदर्थत्वाद्ध विषय:॥ ॥ आपुष्ठांगुलिभ्यामा८ मम
८ हिताभ्यामवघ्नंत्येके॥ मांसस्तं हिति मांसस्तं लयन्ते त्याभ्यामेके अवद्यंति॥ एकेकाष्ठेन। एवं घ्राम्नानंकाष्ठे
नावघ्नतीति। तथा स्रुवेण वघाति। स्वधितिनावघाति। हस्तेनावघ्नतीति। तत्र सामर्थ्यात्स्रुवस्य द्रव्यद्रव्य वि
षपता। स्वधितेश्च मांसविषयता। हस्तकाष्ठयोस्तु पुरोडाशविषयत्वं। तथा च स्रुवस्कारण। भ्रत्तावदानं चा
नीचेति। आह च। सामर्थ्या स्वधितिर्मांसे द्रव्ये वे पुस्यान्स्रुवस्तथा॥ हस्तकाष्ठे पुरोडाशमवदातुं प्रकल्पि
ते॥ आपन्न८ स्नणोनिरासीत॥ पद्धे धां नरणकाष्ठं आपन्नं तन्नस्तरणाकालीनि। हितम्यं॥ द्वेषतोवधद्दति

१७

स्यात्तद्देवं प्रहरति। तद्वैतद्दक्षिणार्धे दक्षस्यासंभवात् प्रधानोपकारकांच प्रयाजादिवत्। ततस्तु यावदुक्तेनिवर्त्तते
॥ ॥ अवनिन्ययाणी अपरेण प्रणीताः स्फ्यं निदधाति॥ पापयोरखनेनन्नं दक्षिणार्थे बोदखननेन। हि भूलीधवला
वमल्लो। कथमिति। प्रयोजनं। तदभावेन भवच। निष्प्रणीतानामपरतः स्फ्यं निदधाति॥ ॥ इध्माबर्हिषी। सम्मा
सोक्षणीः क्रमापरित्तानेसत्याह॥ ॥ पूर्वमिध्मं। निदधातीति वर्त्तते॥ ॥ प्रणीतादक्षिणेनवाहम्पार्द्य कांनि
दधातीति॥ ॥ स्फ्यं प्रतप्य पूर्ववद्वेदाग्रेरंतरतः प्राक्तं मार्ष्टि अग्निशिनदति। विपर्ययस्य बहिर्मूलेः प्राङुत्को
म्य॥ ॥ स्फ्यं प्रतप्य पूर्ववदिति प्रमुष्टं निष्टप्तमितिवानुल्पपक्षनित्वात्॥ वेदाग्रैः करणभूतैरंतरतइतिमु
खनः। प्राप्तितिवु धारा प्राग्रान्संमार्ष्टि अग्निशितनदत्यनेन मंत्रेण। विपर्ययस्य बहिर्मूले। विपर्यासात्प्रत्य
गोतिलभ्यते। बहिर्बाह्यतः वेदाग्रमूलैः। प्राङुत्क्रम्येति। प्राङ्गत्वा। प्रादिः। वेदो क्रम्येति वचनात्। उत्क्रमणं
च संमार्गमित्रे नप्रतपने। तस्मादनंयैव संमज्यायषमान्तं नाभिमुखे तेन। इदं वेदो क्रम्येति वचनात्। बहिर
पि मंत्रः प्रवर्त्तते देशभेदात्॥ तथाच सूत्रकारो देशभेदे मंत्र प्रवर्त्तिं ह्यपपाति। अग्निसंमार्गान्तूष्णीमुपरीति यम०

४६

॥ ॥प्रतप्य प्रतप्य प्रयच्छति॥ ॥वीप्साश्रुत्या आदिविषया ततश्च स्रुगादीनामनुक्रमेण प्रतपनं प्रवर्त्तते॥ पूर्ववदुक्
वत्स्येव विधानात्॥ ॥अनिशितेति स्रुचः संमार्ष्टीत्यनुवर्त्तते॥ ॥तत्र स्रुग्वी आशिरस्त एणाग्रेणावदानं पात्री
वा॥ ॥ननु चावार्थेत्य स्त्रीमिति। संमार्ग्यमंत्रानुपदेशात्। स्यात्प्रतपनमंत्रस्रुग्दासार्थत्वात् तत्रा लिंगश्च क्रियासा
त। नश्चेष तावन्मंत्रस्य। प्रत्येकमंत्रोपदेशसामर्थ्यात्प्रयोजनवत्वाविशेषाच्च बहुवचनेन पात्रेभ्योऽप्यग्रे
णा पात्राणां संमार्गः। स च विनियोगक्रमेण॥ क्रमांतरे प्रमाणाभावात्॥ ॥संमार्जनान्यपास्यति॥ ॥अप
हिपत्युत्करे॥ ॥प्रदेशांतराविधानात्। लिंगाच्च उत्करो वा अतिरिक्तस्य प्रतिष्ठेति॥ ॥आहवनीये वास्यन्
त्येके॥ तद्वैकेरुक्तं मार्जनानामग्नावभ्याधानमिति वचनात्॥ ॥१२॥ ॥पत्नीं संनह्यति अन्यादृत्तिणतउपवि
शं गार्हपत्यस्य मुंजमयेन योक्त्रेण त्रिवृता परिहरत्यधो वाससो दक्षिणतः॥ पत्नीशब्देन पत्न्यस्यास्वामिन्युभिधा
नो कुतः पत्नी। संपतेः॥ अत एव पाकरणाः पत्युर्नो यज्ञसंयोगादिति। तत्रैव पत्नी। नीरूपं भवति। नामत्रापत्यु
रजकस्य पत्नीकर्षकस्य पत्नीमुपचारमात्रं। तत्रैतत्प्रयोजनं। संनहनक्रियाकर्त्रभिसंबंधात्पुंप

१८

त्नीं गृह्णाति। संनहनं च संपूर्वस्य नहेः संहननं बंधनमित्यर्थः॥ प्रत्यग्दक्षिणा तद्दत्पत्नीन देशाद्युच्यते। सकस्य गार्हपत्य
स्यात् कुत एतत्। श्रुतेः। सा वेदेन पश्चात्प्राचीमुपविष्टमन्वासीतेति प्रकृत्य तस्माद्दक्षिणतः तदर्धे वान्वासीतेत्याह। उ
पविष्टामिति भूतकालप्रत्ययनिर्देशात्तेदानीमुपवेशनं। पूर्वमेवोपविष्टां संनह्यतीति। तस्या अपि च कर्म
हां नि। घेयवस्थानं त्याप्ये। पत्नमानवत्ता स्वामित्वाविशेषात्कश्चिद्दर्शपितृपत्नी च पूर्ववत्। पत्नी च पश्चा
देशमिति। मुंजमयौक्त्रेण त्रिवृता। मुंजमयेन त्रिगुणेन योक्त्रेण संनह्यति। तत्र परिहरत्यधीवासो दृष्टिये एति
त्यनेन मंत्रेण। अधीवास इति बहिर्वासः। सवाससमभिवासः संनह्यत्योषधयो वै वासो वरुण्या रज्जुस्तदोषधी
वै तदंतर्दधातीति॥ रक्षिणां पाशमुत्तरे प्रतिमुच्यो ध्रुमिमुह्य इति विश्वो वैष्य इति। उत्तरस्य क्षकुस्थानीयता। पाशि
मोक्तव्यपानहो प्रतिमुंचनम् इत्यायेन प्रत्यपणामुच्यते। उ ध्रुमिमुह्यहेति विद्वो वैष्णवप्यनेन मंत्रेण। तवै तस्य
नी संनहनं तत्संस्कारत्वमिति पत्निकर्त्तृत्वं। पत्न्योपनो संनहनं प्रकृत्य मयमेयोनेवोत्तर एवेति स्यमवेक्ष्यते। तत्स्था आज्या
वेक्षणार्थत्वात् गम्यते। तदवेक्षणार्थत्वात् प्रायं। न हि संहननस्यावेक्षणार्थत्वे प्रमाणमस्ति॥ ॥नम्रापत्नीकरोति॥ ॥सवैनर एम०

१७

करोति॥ ॥सव्येनयज्ञोपवीतिंकुर्यादितिवचनात्॥ ॥उर्त्तरेविलमाज्यमुद्वास्यपत्नीमवेक्षयपरश्वेनेति। उर्त्तरेविलमनेनम
न्नेणाज्यमुद्वास्यपत्नीमवेक्षयत्स्वेक्षणंकारयति। नतस्याध्यो॰ यणापत्न्याज्यमवेक्षखेति। नचात्मघ्यावेक्षपितुंप्र
कमते। अरद्दुबेनेत्यवेक्षते। यद्यपिकौर्मेवेक्षयत्परद्वेनेति। तथापित्वपश्यामीत्युनमपुरूषमोगाद्दवीक्षणएवमंत्रोना
ध्येयएरइति। तद्वैर्नदृनेकपत्नीकेपरार्थत्वाद्देकैवकरोति। पत्न्यभावेपिनापिचभिपत्नेद्रव्यसंस्कारः। नपापाद्दष्ट
पुरवेक्षते॥ ॥वेघांकरोत्यपरंप्रोक्षणीभ्यः॥ निगदव्याख्यातं॥ ॥आहवनीयेवान्नत्वात्तच्छ्रापिणः। आहवनीयेवाऽऽ
न्यावेघांकरोति॥ तद्बनेवमेवविकल्पते॥ किंतर्हिअवस्थितविभागेयं। आहवनीयपक्षापिणआहवनीयेवाऽऽकन्वा
।एवंसमामनंति। अथान्यमारायमार्धुन्दाद्दवतितदाहवनीयेधिश्रपतिपश्चाहवनीयेहवीर्दे॰ धिश्रपयंतिसर्वेमि
यत्तआहवनीयेभ्रतोसद्दिति॥ ॥सवितुस्त्वेत्याज्यमुत्पुनाति। प्रोक्षणीष्वपूर्ववत्। वडाज्याद्द्वान्यंवपूर्ववत्। नचात्म
धाज्योत्पवनेपवित्रेप्राच्येतेइति। कुतएतदितिचेत्। प्रोक्षणीषुपवित्रेभवतस्तेतनआद्द्वेनाप्प्रामाज्यमुत्पु
नातीति। प्रोक्षणीनांतुपुनःसंस्कारःकार्यार्थः। प्रेपोजनं। इध्माबर्हिषोःप्रोक्षणाभावेनभवति॥ ॥आज्यमवेक्ष

तेनेजोसीतिपञ्चमानोवा॥ ॥प्रकृतत्वाद्ध्रुवः॥ स्रुवेणाज्यग्रहणं चतुर्गृहीतं धामनामेति सकृन्मंत्रः। स्रुवेणा
ज्यग्रहणमिति कुत एतत्॥ चतुर्गृहीतं गृह्णातीति श्रूयते॥ ॥चतुःसंख्याविशिष्टं च ग्रहणं कथमन्यस्योपपद्य
ते। यदि स्रुवेण न गृह्यते। तथाप्याज्यनियमः। यद्याज्यस्य न ग्रहणं तत्स्रुवेण न स्रुवनियमो नाप्युभयनियमस्त
स्य हि सति द्वौ नियमौ स्यातां स्रुवस्य चापत्तिः स्यात्। तत्र को दोषः। स्रुवेणैवावघातीत्येतदुपरुध्यते। अथ पु
नराज्यस्य नियमे सति स्रुवस्यावदानसाधनत्वेन सामर्थ्यात् द्रवद्रव्यादौ प्रदाननिरनिवारितो भवति। चतु
र्गृं चतुर्गृहीतं धामनामेत्यनेन मंत्रेण सकृच्च मंत्रवचनं। पारिभाषिकत्वात्। त्रिः कृत्वः प्राप्तो ग्रहविकल्पे
न सकृत्त्वमुच्यते। ननु च पारिभाषिकमपि नैव त्रिर्मंत्रवचनमभिहितं। तत्र हि न्यायतः प्रतिग्रहणं मंत्रभा
भावविमुक्तं। वचनादाज्ये स्रुचो वोत्तम इति। सत्यमेवमपि तु त्रिरेव मंत्रोऽभिहितः स्यात्। वचनोपन्यासात्तु इ
दं हि वचनं त्रिस्त्रिर्विषयानुपागच्छति। पात्रादिति। तेन त्रित्वप्राप्तौ। न खलु सकृत्सकृद्द्वे निरूहसन्तत्वमुच्यते। ननु व
चनाद्राज्यपदनीपदे च समूलं स्रुचो वोत्तम इत्युत्तमशब्दस्य मुख्यवाससंबंधः। आज्यस्याप्युत्तमसंबंधे सति उपमानिस एम॰

सन्नतीमंत्रः प्राप्नोति। तथा च न वेदवाक्यं व्यवस्थितं। तेन वचनादुपस्तृतिपाठीमापिकेनैव वाक्यद्वयोपनिबंध
नं सिद्धं न वाक्यमरूह सकृन्मंत्र इति। सत्यमेतदेवं वाक्यद्वयप्राप्तिपक्षे सत्तु पुनरारंभः इत एवाच्छेकवाक्यतापक्षो
मेत। सन्नमंत्रवचनविधिप्रशंसार्थतया त्रिः शब्दस्य तत्त्वाभूदित्यतः सन्नमंत्रवचनमुच्यते।। ।।अग्र्युपभृत
त्वीपीनुयाजार्थे तु।। अष्टगृहीतमुपभृति गृहीतव्यं। जौहवाद्यस्य तदेपथनुयाजाः संति।। इहानुयाजाना
मवैकल्पिकत्वाद्धितत्सर्वस्येष्टः।। ।।चतुर्यन्नप्रतिविभागात्।। ।।अनुयाजवत्कर्मणोत्यत्रत्वमुपद्रव्याद्
याजकेवकर्माणि चतुर्गृहीतमुपभृति प्राप्तं कुतः। तत्प्रतिविभागात्। प्रतिविभागेन ह्युपयोग उपभृत्स्वरूप
ते। प्रयाजेषु वानुयाजेषु च। तेनोभयार्थत्वेोपभृतस्याध्यवसीयते। तत्स्थानुयाजाभावे प्रयाजार्थमेव चतुर्गृही
हीतं भवतीत्युपभृत्यभिप्रायः।। किंच।। ।।पश्चात्तिष्ठदर्शनाच्च।। ।। पश्चात्तावद्व्यद्रव्यके ष्वनुयाजे ह्युपभृति चतु
र्गृहीतं दर्शयति। अथोपभृत्पात्रं चतुर्गृहीते जुह्वांचोपभृति। आप्लुत्य पंचगृहीतं पृषदाज्यमिति। तथा नानु
याजकेकर्मणापात्र्यां। अथोपभृत्स्रुचं सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि गृह्णातीति न ह्यत्रानुयाजा भवंतीति।

तत्रानुयाजार्थेन द्रव्येणानार्थ इति प्रयाजार्थमेव चतुर्गृहीतं दर्शयति ॥ ॥ नन्वस्मिन्प्रदेशे नत ॥ ॥ नैतदेवं ॥ कृत्स्नं हि
तद्दृष्टं गृहीतमनुयाजार्थत्वेनोपदिश्यते ॥ अथ्याद्दृष्टौ तत्त्व उपभृति गृह्णाति अष्टं दीप्यमानऊ गृह्णात्यनुयाजे
भ्यो हि तत् गृह्णाति छंदांसि ह्यनुयाजा इत्येवं चानुयाजार्थस्यैव कृतन्यात्प्रयाजेषु विनियोग: ॥ प्रयाजमप्रया
जार्थस्योत्तरघारो ॥ प्रकृतं प्रयाजिष्यादर्शनादिति तद्दर्शनम् ॥ ॥ कं तर्हि विवर्जनत ॥ ॥ प्रयाजिष्यायोर्व
चनात् ॥ ॥ यदा सकलस्यानुयाजार्थतोत दानुयाजाभावे उपभृत्यग्रहणे प्रासे वचनाच्चतुर्गृहीतं विधीयते
॥ प्राप्तिपूर्वकं हि दर्शनं भवति ॥ न चेह प्राप्तिरस्तीत्यतो वचनमिति ॥ अत्र वदाम: ॥ स्यादेतदेवं यदि कृत्स्नमनुया
जार्थत्वेनोपदिश्येत ॥ न तूपदिश्यते एवं हि शाखिनां वचनं ॥ यद्दृष्टौ जुह्वा उपभृति गृह्णाति प्रयाजानुयाजेभ्य
स्तऊ गृह्णातीत्युभयार्थतया विधानं ॥ यत्पुनरुक्तमनुयाजेभ्यो हि तत् गृह्णातीति तदनेनोभयार्थाविधाना
दनुवाद: स इति ॥ न तु स एव विधिरयमनुवाद: कस्मान्न भवति ॥ न तेन सकलस्यानुयाजार्थत्वे प्रयाजार्थतानु
वादिन्युपपद्यतां ॥ उभयार्थविधाने पुनर्यथाभागमनुयाजां शीनूघतद्दस्य दोष: ॥ तस्मोपदेशो हि स्याद् इतरदे एम०

वंनत्वयं तन्त्रोपदेशः ॥ यश्चा ॥ तिष्ठ पोश्च वचनं साधयुमयार्थतानस्यांत ॥ उक्तेनन्यायेनोभयार्थत्वे पाशिष
र्वकत्वाद्दर्शनमेवतदिति ॥ किंच ॥ वचने सत्येतस्मिन्नघश्चानुयाजा भवंतीतिहेतुरसमर्थः स्यात् ॥ तस्माद्दपि
दर्शनमेवेति ॥ आह ॥ वउभयार्थविधानंवेदितव्यानुवादता ॥ युज्यते ह्यनुयाजानां स्वार्थं ह्यसावलंबनं ॥
अयानुयाजेसंबंधो विधेरनुपपन्नत्वात् ॥ प्रयाजानां यंश्चाविध्यभावो नास्तीत्यनन्तुवादता ॥ ॥ कृत्वा पांव जुह
वत् ॥ ॥ चप्राहा तु उपभृति च ॥ किं सिद्धं भवति सकृच्चैवामंत्रवचनं ॥ तत्र वचनपरिप्रासां ॥ त्रि ॥ त्रिरेव प्रजुयात् ॥ ही
पादिति विधाय पुनराह ॥ तदनु सन्तः सन्तर्दवेति ॥ ॥ इध्मं पोह्तीति विरुतः स्ववेदिं च ॥ बर्हिः प्रस्तरं ध्रुवे ध्यां क
वायुरन्याहं स्थितस्मो सीतिप्रतिमंत्रं ॥ ॥ इध्मादिप्रोह्यतीत्कस्मो सीत्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं ॥ कथं पुनरिध्मं
विस्तरस्य प्रोक्षति ॥ बर्हिश्च प्रति ॥ ध्रुवे ध्यां तत्वा पुरस्तादूर्ध्वं प्रतिनिग्रहणं च समर्पणपूर्वकं ॥ प्रत्युपसर्पिपो
ग सामर्थ्यात् ॥ तथा च वचनं ॥ अथ्याहमेव हविः प्रपद्यंतीति ॥ इध्मस्य त्वाग्यस्य सप्रोक्षणं ॥ मंत्रलिंगाद्वाक्षरो
षाभ्यां ॥ अग्नपेत्वाजुष्टं प्रोक्षामीति मंत्रवर्णः ॥ इध्मं गकृत्स्नाह ॥ तत्कोध्मभेवैतदृश्यं मेकरोतीति ॥ प्रयो

जनं।तादृश्याभावेनप्रोक्षणं।यथावभृथेष्यांपरि।अस्तुचपरिधिसंस्कारार्थस्येध्मकार्यस्यावेदेऽपिज्ञानेनाकार
णोनस्तरणाभावेनप्रोक्षणं।यथागृहमेधीये।तत्रापिहिमंत्रलिंगां।बर्हिषे त्वाजुष्टांप्रोक्षामी।ति।तत्के
ध्यामेवैतत्तद्बर्हिःप्रकरोतीतिवाक्यशेषः।उपस्तरणतुल्यतायामप्येकदेशस्तरणमस्त्येवेतिप्रोक्षणंप्र
वर्त्ततएव।बर्हिर्मंत्रःस्तरणार्थस्त्वेतिसमवेतत्वचनत्वात्स्तरणकृच्छ्रत्वैकत्वमपिविप्रतिपद्यते॥स्तराभावे
चज्योतिष्टोमेऽनुबंध्यापशोस्तरणकुशाद्ग्रसाऽप्रमोदाः॥ ॥शेषंमूलेषूपसिंचन्मद्देशेश्चंद्रमिति॥
अनशेषस्यादितीप्यांत।निर्देशातमूलानांचसत्संप्रागुणविभक्त्यां।निर्दिष्टत्वाच्छेषार्थत्वेतिकेचित्।नेप
परे।वेदवाक्येहिशेषस्यमूलार्थत्वेनैवग्रहणाद्यते।एवंह्याह।अयुप्याःप्रोक्षणपःपरिशिष्यंतेतानिशेषभीनां
मूलानामुपनिनयतीति।तत्संस्कारइवद्रव्यपते।तादृश्याच्चाद्रमूलानुषधयद्रति।किंचप्रयोजनवत्द्रव्यसं
स्कारएवान्ति।।नत्प्रयोजनवद्द्रव्यंहिद्रीयंतद्नेनसंक्रियतइति।सूत्रंचयथावेदवाक्यंनेयं।यच्चश्रयुप्याःप्रो
क्षणपःपरिशिष्यंतइतिशेषस्यव्यपदेशःसामर्थ्यार्थ्यंसोऽपिप्रयोजनं।नाशाद्दोषादौमूलोपनिनयनंकर्तव्य एम०

मेवा॥ ॥पवित्रे निधाय प्रणीतासु बर्हिर्विस्रंसः स पुरस्तात्प्रस्तरग्रहणं विस्रोपिति॥ प्रणीतासु निधानं वायुनि
कं॥ बर्हिर्विमुच्य पूर्वस्मात्प्रदेशात्प्रस्तरग्रहणं॥ विस्रो॥ इत्यनेन मंत्रेण॥ सचायमपच्छेदो मंत्रः॥ पुरस्तात्प्रग्रहणा
त्॥ निवचनात्॥ नतश्च पत्रापच्छेदो नास्ति॥ पश्या पित्रपत्रे परिच्छिन्नं पूर्वं गृहीतीसा वितिनत्र मंत्रो निवर्तते॥ ॥
ब्रह्मणे प्रस्तरसंनहनं विस्रंसः स्मर्तृ हित्वां णस्यां विश्रि आशोनिधायाग्ने रक्षाघवेदिं स्तरणात्स्त्रसंस्त्रदसमिति
त्रिरत॥ ॥ब्रह्मणे प्रदाय प्रस्तरं बर्हिः संनहनं विस्रंस्य विमुच्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ निधायाग्ने रक्षाघवे
दिं स्तरणात्स्त्रस्तोपपित्वा अग्ने हि णौ रक्षाघवेदिं त्रिवृत्स्तरयति॥ ऊर्णम्रदसमित्यनेन मंत्रेण त्रिवृद्दिति त्रि
धातुं॥ त्रिमुष्टिमंत्रस्य चोदितत्वार्थः॥ अधापित्वात्पित्वपत्रेविपरिणामः॥ ॥ धाम्ना धिर्भवति॥ न प्रागुदग्वा॥
ब्रह्मणे प्रदानं दृष्टार्थं॥ मापत हस्तः स्तरणं पूर्वकल्पं तामकुर्याद्दितितेन पित्रपत्रेन भवति॥ एहमे वीये पिके
वितस्तरणभावात्प्रदानमिच्छति॥ नेत्यपरे॥ अस्ति हि तत्रव्यापारः॥ संनहनं विस्रंसनं निधानाच्छादनानि प्र
स्तरौ हितानि प्रस्तरप्रस्तरेणाश्च कर्मणानुष्ठितानि॥ इहापि तद्दृक्षिप्येति॥ ॥ प्रवृहन्दा॥ ॥ ऊहन्लिकर्षो निवृ

ष्या निष्कर्ष ॥ अध्योऽप्यपि प्रवर्हं स्तरणीयादिति वचनात् । अस्मिंश्च पक्षे मंत्रावशान्नैनैष्ठं तीत्ता स्तरणक्रियासानमादित
नरत्नप्रतिपुष्टिक्रियाविच्छेदान्मंत्रावृत्तिरिष्यते । स्तरणाद्यभ्यस्तत्वात् । पद्धपि वस्तीर्णमाणो कर्तव्ये । शिवेषपाप्र
रणक्रियामंत्रोपि वर्तते स्मनः । तस्य पिस्तरणाद्यभ्यस्तत्वमप्यनमं गीकृतमस्तरूत कृत्वा मंत्रावृत्तिः । मेहितानत्र
हणं लवनस्तरणात्यग्रहणोच्छिति ॥ ॥ अत्रोद्वासनमाहवनीयस्याग्नेः । विरोधात् आहवनीयकल्पने हि ह
वी । घि दृष्टे एता । पच्चेवं कपालोद्वासनमपि कर्तव्यं ॥ ॥ इध्मान्समिधमादायाहवनीयं कल्पयत्पर्युपरि श्रि
स्तरं धारयन् ॥ ॥ उपर्युपरीति शाखामीप्यो । प्रस्तरं धारयंस्समिधाहवनीयं समधीकरोति । तत्रैतत्समर्थीकर
णमग्ने रेव दृष्टार्थत्वान्न तत्कार्यापत्तानामप्यांपरिश्रिनां बीति ॥ ॥ उल्मुके उद्दूह्यनुयाजार्थेन । अनुयाजा
र्थमुल्मुकोद्दूहनं । तत्संस्पर्शनेन ह्यग्नेरनुयाजार्थस्य प्राप्तप्रामतोपजन्यते । तत्संस्कारप्रयोजनत्वाच्च उल्मुक
योरहवनीयानुगमनेन ततोनानयनं ॥ ॥ गार्हपत्याद्देवपत्नीपत इति । तयोश्च पुनरनुसंस्पर्शविस्मरणेनुयाजानिर्वृत्त
रकालं नाहवनीयेतत्संस्पर्शनं तदर्थसंस्कारत्वात् अनुचोत्तरपदार्थार्थमग्निसंस्कारस्यैतापीष्यते । तथा ह्याह । तेषु नर राम०

नुसरः स्पर्शयंतीति प्रकृत्य । अप्यातयाक्षिपदत ऊर्ध्वमसर्टः स्थितं यत्तस्य तन्नवामहारति । न केवलानुयाजा
र्थत्वात् । तत्कुतः । वचनात् । नेवाप्ततेउल्मुकेउहूहंत्यनुयाजेभ्य इतीनएदर्थत्वादभ्यापं । तथ्याचसूत्रकारः ॥ अनु
याजार्थे इति । तद्वैतद्यां । अभिनिर्दिश्य मर्यादृश्यादृष्टसंस्कारत्वादुदकेपि भवति ॥ ॥१॥ ॥ परिधीमार्दिधामार्द्री
नेकत्ही पान्वादुमात्रान्पालाशान्वैकंकतकार्ष्मर्यबैल्वान्पूर्वालाभेपूर्वालाभउत्तरएनवादिरौदुंबरखादिरान्मध्य
मदक्षिणोत्तरानां धर्वदितिप्रतिमंत्रं ॥ परिधीयंतरतिपरिधयः संज्ञाचैषा पौगिकी ॥ न हि लोके परिधिशब्दः
प्रसिद्धमितावपवार्यचेतिनयाज्यावा । दृशात्ववृत्तेघविद्भूतः । नचपूर्पादिवन्संस्कारानिमित्ततास्याभावसातुंसं
स्कारणामविधानत्वात् । गाम्पतेबानावपवार्थः स्यादितिउपधानान्सरिधयइति । स्पर्शित्वमपवार्येनावाम्पते । न
संस्कारश्चविहिताः स्वेदनाद्ययः । तेन तन्निमित्तताव्याम्पते प्रपशाद्व स्या ननु चैवं सतिपरिधानात्सरिधयइति
वक्तारः प्राप्नुवंति । नोपदेशसामर्थ्यात् । मध्यमदक्षिणोत्तरानिति । यत्तनुनैवं विधवचनं न चबोदकानुवर्ति
स्तत्रवक्तार एव भवंति । यथा पितृमेधेवारणान्सरिधीन्परिधापेति । प्रकार्येपीतिचेत् । न मध्यमस्यवरणान । कुत्सा

मध्यमेपरिधावुश्रपपतीति। त्रयाणांचमध्यमोभवति। पैनुद्रा एवेतु धुवनु:संख्यास्विति चेत्। नसूत्रारंभसामर्थ्या
त्सर्वदा इति। परिधानयो। निमित्तत्वे च परिधिशब्दस्यापि न मेधादौ न धर्मप्राप्तिः। नह्यत्र धर्मोपलक्षणार्थः
परिधिशब्दो ऽग्निहोत्रादिवत्। संज्ञात ऽघ्निर्थिका। न संव्यवहारार्थत्वात्। परिधिपरिधानं शाकलान्याधाय
मस्येति। एकहल्ली पान्तित उत्तरसूत्रादेवैकजातीयत्वे प्राप्ते एकशब्दस्य सामर्थ्यमेवैकहल्लीपग्रहणं। अपरे तु
वचनाभावान्नैव सिध्यन्ति। नह्येकत्वावच्छिन्नवक्तव्यक्तिपरं वचनमस्ति। आस्ति जातिमत्वंवचनं। तेवैपाल्या
शाः स्युरिति न नु पालाशा इत्यग्रहणादेवैतत्सिद्धं। सत्यमेवं। अभावे उत्तरे नित्युक्तत्वादेकस्य द्वयोर्वाभावे उत्तर
जातिर्माभूदिति एकहल्लीपग्रहणं। बाहुमात्रान्। बाहुप्रमाणान्।। पालाशवीनांपूर्वस्यपूर्वस्यालाभे उत्तरोत्तर
स्यग्रहणं। सर्वाचमतिनिधिः स्यात् इत्तीकादिवत्। नवा नर्थप्राप्तत्वात्। नह्यर्थे न परिधिमात्रं प्राप्नोति येन जातिर्निय
म्येत। तस्मादिधानमेवेदं पूतीके सूत्र। दृश्यापत्वारे सामर्थ्यो त्रस्य दृश्याद्दृश्यमप्राप्तावीपस्सा दृश्यपूतीके नियमः पप
द्यते। प्रयोजनं पूर्वाभावे पिन प्राप्य पश्चित्त मिति। खादिरो वैकंकतो वा।। ।। तेवाम्रीखादिरो वैकं अभावविधानाभावा ष्टम०

मालाशैः सह विकल्प्यंते। अपरेतु बैल्वैः सह विकल्पमिच्छंति। एवं ह्याम्नायते। नैव पालाशाः स्युरिति प्रक्रम्य पादि
पालाशान्न विंदेदथो अपि वैकंकताः स्युर्यदि वैकंकतान्न विंदेदथो अपि कार्ष्मर्यमयाः स्युर्यदि कार्ष्मर्यमयान्
न विंदेदथो अपि बैल्वाः स्युः खादिरा अथो औदुंबरा इति। तेन कार्ष्मर्यमयाभावे बैल्वाः खादिरौदुंबरा विक
ल्प्यंते। आह च। अभावे च पलाशस्य वैकंकत विधिर्यतः। तेनाबिल्वविकल्पा हि खादिरौदुंबरा विति। मध्यमं दक्षि
णोत्तराणि निति। नित्यार्थक्रमार्थं च।। गंधर्व इत्येभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं परिदधाति। तत्र वृक्षस्याग्निपरित्यादध्वरस्थे विष
रिणामभिच्छंति। अग्निपरिता च नत्त्वं स्कारा भिमत्र नैः सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति च कैश्च आग्निपरित्वं अतोस्यापि
न मरत्नैवेति। तदेतं न। तीव वसु विचार्यालो विनमिव प्परिधिपरत्वात् त्वामग्ने वृक्षस्य तत्क्रमेक वाक्यत्वात् परिधिर्हि
त्राभिधीयते। गंधर्वस्त्वा विश्वावसुः परिदधात्विति यजमानस्य परिधिरसि इति निमुस्मंश्च परिधिपरत्वात्।। तस्मादध्व
र्यो अग्नेनुहृत एवं प्रस्तुतन्। कंसत्सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति मंत्रपाते तिपदितस्याग्निपरितास किंमाध्यानं। अतो पमनु पन्यासः।
इंद्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्योपचारिकमेतत्। नतेन दक्षिणदिक् स्थितत्वाद् दक्षिणारज्जाकुतो लिंगात्। एप वैवीर्यव

न्नमोपदं इस्पबाहूर्द्दक्षिणाइति। तेनापिन्यज्ञेन विपरिणामः। मित्रावरुणौत्वेत्ताज्ञ पारिधन्नामि तिपुष्कल्पीय वि
परिणामः। अत्र शेषान्स्पसमवेतवचनत्वात्॥ ॥प्रथमं परिधिं॥ समिधोपस्पर्शवींति होत्र मिमा दधाति
॥ ॥प्रथममत्र हणं द्वितीयन्तत्री पश्चुद्दासार्थं। उपस्पर्शनं चतत्संस्कारो द्वितीया निर्देशाद्दा कमशेषात्वा। तेनैतान्
नेसमिधं इति। प्रयोजनमवभृथे पिक्रियते। अग्नेनुसमिदाधानं दृष्टार्थं। ततश्चावभृथेन भवति॥ ॥अनुप
स्पृश्य द्वितीया ९॰ समिद्दसीति॥ द्वितीयाग्रहणादुपस्पर्शनमपिप्राप्तं निषिध्यते॥ ॥सूर्यस्त्वेति जपस्मा
हवनीयमीक्षमाणस्तद्वचनत्वात्॥ ॥त्वाशब्दोऽग्निपरत्वात् अवभृथे विपरिणम्यते। पुरस्ताच्छन्दस्त्वादिका
रत्वा। निरूपज्ञे सूर्यस्त्वादक्षिणतः पात्वित्ति। संप्रदाये तु स्या विपरिणाममिच्छन्ति। तेषामभिप्रायः पुरस्ताच्छ
न्दोरूपन्त्वचनोऽनभिवाची। ते। नन्द्वैनन्मारिधि परिधानाघवेक्षणं तमेकं कर्म। कार्यैकित्वात्। एकं द्विकार्यमग्नि
संस्कारस्तत्कृतो नाकर्मी या द्वन्नाद्वैवघकारणं द्विमेमी। तिप्रकृतस्तद्धर्मैवैतदुपपेन घ्नतीति॥ तयाग्नुर्स्वैवात्र
भितः परिधयो भवन्तु पत्यैत ज्जरूपमिवपुरस्तात् कृत्स्याएं करोतीति। एककर्मत्वेवनैमित्तिकमन्तेभवति। अग्नि संस्का एष०

तः॥ वचनाद्ग्निहोत्रहवण्यां चतुरो मुष्टीन्निर्वपति॥ मुष्टीन्यजमानो गृह्णीयात्॥ परिमाणस्य याजमानत्वा
त्॥ न वा पदार्थप्राधान्यात्॥ तस्य चाध्वर्युकर्तृकत्वात्॥ तत्कृतः॥ समाख्यात॥ यजमानपरिमाणमन्यवि
षयं यथा पंचारत्निपरिव्याधयेदिति॥ छ॥ एवमग्नीषोमीयपानं तु चोदनास्तत्रैदेवतस्याग्नेर्वा क्रमेतद्दि
ति॥ न हि तत्रैंद्राग्नविषयं यथादेवतमन्यादिसेतद्विषयता प्यस्यास्त्विति चेत्॥ तत्र प्याग्नावाच्यमिवमग्नी
षोमीयमिति॥ न समाम्नायोपदर्शनार्थत्वात्॥ यथादेवतमन्यदिति हि प्राप्तो समाम्नायोन प्रदर्शि
तः स्यात्॥ तत्र पूर्वस्मिन्मंत्रेऽग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामीति शेषभावमियात्॥ विलिंगाः स्यः शमिति
चेत्॥ स्याम्नात्रारंभसामर्थ्यो सत्यादिनापूर्वो न स्यात्॥ तस्मादाग्नेयमेवमग्नीषोमीयमिति॥ छ॥ यथादे
वतमन्यत्॥ ऐंद्राग्नार्थोपमारंभः॥ ननु वैव यथादेवतमिति नोपपद्यते॥ वीप्साया स्वयमसर्यीभा
वः॥ यायाद्देवताय यथादेवतमिति॥ वीप्सा च वक्तृविषया न चात्र देवतावक्तृत्वं॥ अतोनुपपन्नमेतदिति॥
अथ विकृत्यर्थमुच्यते॥ तत्रापि वोदकेनैव शप्राप्तत्वाद्वाच्यत॥ प्रकृत्यर्थे वैचशाद्दोषः स्फक्ते॥ उप

तेप्रन्कृताविवेदेवतावकृत्वमास्थितेद्वैकेचस्वनिर्वपंतिपौर्णमास्याऽसरस्वतेऽमावास्यायाऽसरस्वत्याऽइति
ऐंद्राग्नेनसहदेवतावकृत्वम॥अध्यायमविधिःस्यात्तथाप्यकादिनेशिष्टविषयंपविष्यति॥अस्तिहितत्रेद्र
ताग्नाकौघ्नहतोदेवतावकृत्वमिति॥नन्वप्यकादिनेष्विपिविकृतिस्तूयातनप्युविकृतस्यतरवन्नैवविषय
तापिस्यात्॥सत्यमेवं॥तर्हिवेदकर्मविकृतरूपमिस्यदोषः॥द्यौमन्नायचेतिशेषाभिमर्शन॥साकांक्ष
त्वान्मंत्रस्यपरिशेषयामीस्यध्याहारः॥नस्यत्रा॥ ---- नक्रियापदमेकवाक्यतामुपैति॥किमिति॥म
नायप्रभवायाविच्छेदायतनाएतयेनादानायकृपएतयापरिशेषयामीतिएकवाक्यता॥नत्स्यविच्छे
दायाभिमर्शने॥परिशेषणंचविच्छेदायभवति॥तस्माद्यपोकृएवंवाक्यशेषः॥सचायंशेषसंबंधेपि
सतिहविषएवसंस्कारः॥प्रयोजनवत्वात्॥नचशेषेणसंस्कृतेनास्तिप्रयोजनं॥अतःस्रग्मालाप
नयनवच्छेषिसंस्कारः॥प्रतिपत्तव्यः॥तद्यथा॥स्रग्मालादेवदत्तीयेतिस्वचाम्रचोदेशोप्यवस्थाप्य
ते॥अपगतदेवदत्तसंबंधायाअपिमालायाःसंस्कारोदेवदत्ता॥स्यैवानिष्टपरिहारार्थेनमालयाएव एषः

मिहापीतिप्रयोजनं शेषिसंस्काराभिसंबंधार्थं न पासत्रोषं प्रहरणां कर्त्तव्यमिति ॥ छ ॥ स्वरितिप्राडी कृ
ते ॥ तच्चैतद्युक्तं निरोधोपजातश्रमायनोदापेक्षणां परिहृतमिव वा एतद्भवति तद्यसे न चक्षुः
पापमगृहीतमिव भवति पश्चाद्वे स्वर्ग्यहर्दैवाः स्वर्पेत्तस्वरैवैतद्यतोभिविपन्नरूपनीतिलिंगात् । प्रयो
जनं निर्वापाभावेन भवति ॥ छ ॥ ६८ हुतोमित्यवरोहति । अनतसः ॥ गत्वत्फर्वेतारिकमिति । अपणास्य
पश्चात्सादयतिपृथिव्यास्त्वेति । पोपदोश्रपणः अग्निराद् श्रात्र अपणाग्निविषयः । नस्वता व
चनः संनिधानात् । प्रयोवनं विकृतावविपरिणामः ॥ छ ॥ पाश्रावास्केपहितापां ॥ एतद्वतः संव
द्धं प्रतिपन्नं । उन्नोपाश्रेण इन्तीति हि समासनं तितदा ॥ छ ॥ धुरीषारोहणानिपात्रीविले न्नयति
॥ धुरीषारोहणा द्विरावृत्तन्मंत्रालस्यैतज्जपति त्राह्नीपादस्नानु विलिंगा अपिवचनसामर्थ्यात् वि
निपुज्यते । अनंतरायमुतेहिंपद्रु ८ पिजपेदिति ॥ ६८ हुतामिस्फचानां । अस्मिन्पक्षे ॥ छ ॥ कुशोस
मावप्रशीर्णाग्नावनंतरं गर्भे कुशोद्धिमन्त्रिपावित्रेस्थाइति । अप्रशीर्णाग्नावप्रवंतो । अनंतरं गर्भेपि

२६

योऽन्तर्मध्यगर्भौ निरस्तः। तौ कुशौ शुद्धौ निःपवित्रे स्थ इत्यनेन मंत्रेण॥ छ॥ त्रीन्वा॥ छिन्नत्वात्पनुवर्त्तेते। नत्रं
मंत्रो न स्यात् द्विवचनांतत्वात्। पवित्रद्वयपक्षे चन्न तार्थवान्। स्यात् द्वार्थाभिधानसामर्थ्यात्। प्रातिप
दिकार्थस्याविद्यमानत्वात्। वचनस्यासमवायान्नेति चेत्। नाभूत्समवायः। गुणो हि संख्या। प्रातिप
दिकार्थः प्रधानभूतः। न च गुणानभिधानेन प्रधानमभिधास्यतीति शक्यते वक्तुं। तस्मात्रिचपसे
पि मंत्रः प्रवर्त्तत एव॥ छ॥ हविर्ग्रहण्यामपः कृत्वा तान्यामुत्पुनाति सवितुर्व इति॥ हविर्ग्रहणीति न
हविर्ग्रहणा विवृकृपा। किं तर्हि। अग्निहोत्रहवण्या चतुरो मुष्टीन्निर्वपतीत्याम्नानात्। अतस्तत्र द्विवत्सेया।
प्रयोजनं ग्रहणाभावेऽपि तत्रापः क्रियेरन् तान्यामुत्पुनाति सवितुर्व इत्यनेन मंत्रेण॥ छ॥ तास्थानं त
यो। तान्याप. पवित्रयोः। छ॥ नेव वचनसामर्थ्यात्। पवित्रे निधायप्रणीतास्विति चाम्नानात्॥ छ॥ सव्ये
कृत्वा दक्षिणेनोद्दिंगपूर्तिरेवीष्य इति। उद्दिंगपति मेंद्धिगमपति। दक्षिणापहरणं शक्यमवक्तुं समावाए
त्वात्। मे। कर्त्तव्यं वा सव्ये स्थितानामेव प्रोक्षणीनामुद्दिंगनं यथा स्यादिति। यज्ञपति शब्दस्यानेकपत्नमा रापः

नकेपथ्यार्थेविपरिणाम्यते।प्रोक्षितास्थेतिनासांप्रोक्षणानामपएवाभ्यासएकदेशोनेतिसंप्रदायः
नेसपरे।स्वात्मनिक्रियाविरोधात्।नहिप्रोक्षणीकर्मतांकरणतांचतासांसंभवतीति।अन्याश्चनो
पस्त्रियंते।तस्मान्मंत्रोच्चारणमेवातदेतास्यो।निरुक्तइतिचलिंगात्।अत्रपुनस्तासांप्रोक्षणमित्य
समंजसंस्यात्।हविःप्रोक्षतिप्रोक्षणक्रियानुकर्षेणार्थंवशाद्वानुपपत्तेश्चात्।तस्मात्संप्रदायएवन्या
य्यः।अथनाभिरैवपात्रेणविनिधीयते।ततःप्राणीतेनभविष्यतीतिनिरूढवुध्याचार्यवाहप्रायः॥९॥ह
विष्यामग्नयेचाग्नीषोमाभ्यांचेति॥अत्रक्रियापदाभावान्अधस्तनसूत्रोपात्तंप्रोक्षणक्रियापदंचे
तरेणानुकृष्यते।तच्चयथाश्रुतमेकवाक्यतामनुपपत्योस्मतीतिविपरिणतरूपमनुकृष्यते॥
१०॥यथादेवतमन्यत्।कृतव्याख्यानं॥११॥पात्राणिदैव्यायेति।प्रोक्षणीस्वनुवर्तते।अधःपद्यंइतिवक्र
वचनसामर्थ्यात्कृत्स्नप्रोक्षणमिसेक।तन्नप्रोक्षणस्यपात्रोद्देशेनविधानात्।समुदायस्यवा
चोदितत्वात्।प्रतिसंस्कार्यंचसंस्कारावृत्तिन्याय्या।तस्मात्प्रतिपात्रमेवोवक्रवचनंनुप्रजाधर्मः।एताउ

स्याउषसः केतुमत्कृतेतिवचनात् देवशब्दस्य स्थानेपि तत्पदे प्रधानार्थेषु पात्रेषु शूर्पैकपालकृष्णाजिनोलूख
लमुसलादिषु पित्र्यशब्देन प्रयोगः। यानि त्वंगप्रधानार्थानि प्रनाडिकयापि तेषु देवपित्र्यशब्दप्रयोगः।
यत्तु तत्रापि दैवकर्मार्थे तत्र दैवस्यापि स्येवा पात्रप्रोक्षणादिविनियोगक्रमः। क्रमांतराभावात्॥ छ्या॥ अत्र
संचरप्रोक्षणो निधाय दर्शमासे तिकृष्णाजिनादाने॥ सचासंचरः प्रणीताहवनीयांतरालं नानांतरेण
संचरेषु परिस्कंचात्। यद्यपि चाहवनीयगार्हपत्यसहहविष्पात्रस्थाम्यृत्विजां अंतरागमनप्रतिषेधे सति
असंचरअपरेशोभवति। तथापि तु प्रकरणासमधीत एव परिग्रहस्य च नो। नांतरेणगाहृपुरिति। तस्यच
सर्वविषयत्वात्। प्रोक्षणीशब्दश्च यौगिकोः नजातिनिमित्तः संस्कारनिमित्तो वा। प्रोक्षणीभिर्हद्विजिताः
स्मास्य संस्कृते पित्र्याद्प्रयोगात्। प्रकृतस्कपसर्गप्रस्यपसमुदायार्थस्यावगम्यमानत्वात्। उत्कृतिः सेव
नेप्रशब्दश्च प्रकर्षे करणे च प्रसूयः प्रोक्षत आभिरिति। प्रयोजनं। आज्यप्रोक्षणीभिः घम्येत्यत्रासंस्न
ताभ्यादीयंते। दर्शमासीस्यमेनेन मंत्रेण कृष्णाजिनादानं। कृष्णाजिनमिति षष्ठीतत्पुरुषः। कृष्णस्य अजिनं कृ एमः

ष्णाजिनं। नकर्मधारयः। तस्मिंश्चतरजिनं ब्रुवंति कृत एनं द्विंग्यान्। सकृद्धोमं वा च चारेत स्पृहेवा। अनुविध
वचमेवावछायाराजकृत्। इति कृष्णलरेतिम मृगो ऽभिधीपते। प्रयोजनं मार्गं पयोसा। हिति। नरे तत्र हाहानम
वद्यानाप्येनर भावे मावः।। ५।। अपेसपात्रेम्योवधूमोत्पवधतमिति।। पद्यपिचापगमनक्रियाः। ध
युविषयास्तथापिसामर्थ्यात्कृष्णाजिनापनयनं प्रसेजन्मा। तस्यैत्यपनयनप्रत्रभ्र पत्ने। अतिनसे
वपात्राएपावधनोतिपघसामेध्यममभूत्तेघ्याः। स्येनरवधूनोत्।। इति। तच्चैनरवकंपनेमहृत्वाप्येवात्
कृष्णिपते। रक्षोभिधायकत्वाच्चमंत्रस्योरहकालेमोमवति। ६।। प्रस्यग्ग्रीवमास्तृणाति स्पष्टिसास्त्वग्
ति। चर्मेरणाप्रग्रीवतोक्रान्तहपवारः। प्रस्यग्ग्रीवमिति।। ७।। सव्याभ्रन्पेतिरधास्युलूखलमद्रि
रसिग्रावासीतिवा। सव्येनपाणिनाऽमहत्ये कृष्णाजिनउलूखलंस्थापयति। अद्रिरसीत्यनेन
मंत्रेणग्रावासीतिवा।। ८।। प्रतिचेस्कमयो। शेषः। अत्राद्रिग्रावशब्दावुलूखलेस्तोतुमप्युक्ते

णानहीरमश्ममयमुलूखलंवानस्पत्यंइतिविधिः धानात्पृथुबुध्नइतिचमंत्रवर्णात् सामर्थ्याद्वा अभिनि
हितमेवसम्येनपाणिनाभवति। अथ इष्टिगणेनोलूखलमाहरतीति। तस्य अश्ममयमुलूखलंइष्टि
गणेनैकेनाहर्तुमशक्यते। तस्मादुपचारात्तस्यादिग्राववत्तेषां येनुमंत्राभिधानसामर्थ्यात्मात्रेणैवाश्म
मयत्वोनियमःपतितएवप्रष्टव्याः। किंचमुसलेपिग्रावशब्दप्रयोगात्। इहग्रावासीति। असंप्रायंव
नद्धानसस्पत्या। अत्रकेचिन्नखनिर्मितंवैणवंवानस्पत्यपदस्यैकत्वानैसानुषदनिविपरिणाममिच्छंति
तस्मुनर्नोनियुक्तमपिवानस्पत्यमुलूखलकार्यापत्त्यावयिनखानांकृष्णाजिनेस्थापनमासीय यतोनउलू
खलवत्कृष्णाजिनेवस्थितानितंदुलानिर्हेत्तिंकुर्वंति॥ ७॥ हविष्येवपत्न्यग्नेस्तनूरसि। अग्नेस्तनूरसि
समैननमंत्रेणोलूखलेहविरर्द्धमावपति। आग्नेयशब्दश्चनदेवतावचनोलिंगात्। पत्नीहितेनाग्नेस्त

एमः

परद्रूपं। निवर्त्तते। घृतमं। चितमस्या मितिघृताची। अपरत्वाद्घृतमश्यते। नयेमिघृताची। तदेतद्युक्तमिवाऽप
भृ.तिक्रवायोचार्संमवात्। न। हिताभ्यांघृतमश्यते। चिंतायाः प्रयोजनं। कण्एणपत्नेन विप्रत्तामः। प्रियेणधा
म्नेत्यस्याप्य प्रयोगमिच्छं। तेकेचित्। धामशब्दस्योज्जविषयत्वात्।। एतद्वैदेवानांप्रियंतमंधाम यदाज्यमिति
हिश्रूयते। पात्रंघृताच्यसिजुहूर्नाम्ना सेदं प्रियं सदः स्थासीद प्रियेणधाम्नाम्नेनोपेतायस्ती तिवाक्यार्थस्त
देतदनुपपन्नं। नहिधामशब्द आज्येविषयः। धामनिन्न मणिभवंतिस्थानानिनामानिजन्मानीति चेतीतिसिद्धभि
युक्तोपदेशाः।। ।।तस्मात्प्रियेणधाम्नाभिहितायस्तीदं प्रियंसदस्थासीदेतीपक्षधामशब्द आज्येदृष्यते सकेयं
चिदुपचारस्तस्मात्प्रतिपन्नव्यः।। ।।एवमित रोत्तरएष्यांप्रतिमंत्रंबर्हिष्पुपभृतं श्रुवाचाव त्तषेदुपर्दं। एवमितोऽ
त्तरएष्यांप्रतिमंत्रेबर्हिष्यासादयति।। केरनेर्दिमते आह। उपभृतं श्रुवांचस्थानुपूर्वमवकृष्टेमंत्रांत। विधानात्व
र्हिषीतिचप्रसक्तप्रतिषेधार्थं। एवंशब्दः मातिग्रहणविषयः। समर्पणपूर्वकं ग्रहणं यस्मादितिप्रतिता। नान्वितेरदु
क्तत्वात्। उपभृतं ध्रुवांचेमवाच्यं। वाच्यंवा। स्थानासादनप्रतिपत्त्यर्थत्वादितरथाह्याधेयस्यासादनंमतीयेत।।

२१

नगुणत्वाद्दधिकरणस्य। अथ पुनरुपभृत्ध्रुवाग्रहणे किं प्रमाणे। सकलप्रासादनमेतदिति नित्या पितं भवति। तत्कथमिति

चेत्। वचन। त। घृताच्यसि जुहूर्नाम्नेति जुहूं उपभृन्नाम्नेत्युपभृतं ध्रुवा नाम्नेति च ध्रुवां। मंत्रलिंगाश्च जुहू

र्नाम्नेसे बभ्रुवात्। प्रयोजनं। आज्यभावेप्यासादनमिति। अपरो नूपभृत्ध्रुवाग्रहणस्य फलं ध्रुवस्य पनि

।। पृषदाज्यपात्रस्यासादनमुद्रासार्थं। तस्मिन्नेवार्थे यतामिति हि नमेव। उपभृता सादनमित्युक्ता प्रियेणाथ। नि

तिवा विशेषोपदेशादिति। पृषदाज्यपात्रस्येवा ऽवत्तस्युद्रासार्थं उपभृत्ध्रुवाग्रहणं। तत्कथमनुपभृद्धिकार

णात्। उपभृतो ह्युपभरणं कार्यं। न वक्तव्यं पृषदाज्यपात्रेण। किं पुनः। अतएवार्थान् हि तत्वानस्यासादनादिनभवति।।

।।पुरोडाशाव अभिघार्यौ होमार्थौ प्रस्तौ। किं निधापनात् किं प्रतिमाणमिति। उपस्तीर्णमिदं तिपूर्वेत तद्दर्श्यं। तन्न तोपदेशा

त्। उद्वासोपहरणमभ्याकंकर्त्री। अभिघारणं हविर्मात्रस्य। तत्संबंधेनोपदेशात्। पदैह हविष्यकंपद्भिघारितं

न कुर्षं तत्त्के ध्रुवमिति। तत्रकारस्तु पुरोडाशौ लिंगमिति।। ।।पश्चाद्देवतमन्यत् इत्युक्तार्थम्।। ।।प्रतपनात्किं कपाला

नि पात्राणि धर्मे कपालानीति।। कपालोद्देशेन विधानमासमर्थ्यादिति कपालमंजनी। पुरापत्राणामन्वाता। एवंसमि रम०

५६

अमन्त्रापि तृणार्थे मस्मस्तूः। स्पष्टार्थत्वाः। अनेवायुक्तत्वाद्विश्नेनैवोपाकरणं तृणादिश्च नप्रसिद्धा
प्रवाच्यमेतादिति। अतीन्यथाघारवापनो। अमन्त्रापि तृणार्थे च हि सिद्धं णसदृशो स्येमा निर्हणानि भवंति।
तस्य तृणे च संस्कारैर्भवितीति स्पोमा॰ न्प संस्कृतानी प्रयोः। कुत एतत। बर्हिशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात्
संस्कारनिमित्तताप्पाथ्यं मत एवेति चेत। संस्कृतेषु बर्हिः शब्दं प्रयुंजते याज्ञिकाः। नासंस्कृतेष्वपि शब्दप्र
योगात। बर्हिरादाय गावो यांतीति। असादृश्यात्समयोगाः इति चेत नैतदेवं। अप्रसंगात पदे संस्कारनिमि
त्तस्तदा सादृश्याज्ञातो प्रयोगः स्तत्र कार्यः। बर्हिः शब्दे न जातिनिमित्ते नैवोदृश्य संस्कार विधानमुपपद्यते
॥ बर्हिरासादयेति बर्हिः प्रोक्षतीति च। जातिनिमित्तत्वे पुनरयं दोषो न भवति। तस्माज्जातिनिमित्तः। एवं चेतब
र्हिषा पूर्णा बर्हिर्लक्षणानीमेव माद्वैसंस्कारणाम प्राप्तिः। तदिदमुक्तं मन्त्रापि तृणार्थ इति। पूषांनेवसर्पि
रित्येतद्विकेविदिद्वं प्राचक्षते॥ न दयुक्तं क्रोशपमर्थो घृत माज्ये लिंगादिति। तस्माद्यष्यो के वृक्षाख्या॥
॥ पुरोडाशपयसा धानानुवेकृत्वा। पुरोडाशमान्यामैन्द्रवापवेगाय्य। तिपयस्यं मैत्रावरुणं आश्विनेधाना इति।

अत्रेध्मपालौ किकानि। संतेरध्म्पाप्राकरणिकानि तुल्यशास्त्रत्वाद्विकल्पः। अपरे तु न्याय्यमतोध्मविकल्पमिच्छंति
। स्रुवनीयमाज्यशेषस्य हविः शेषभक्षत्वस्य नेन यजमानाशने विनियोगः। अत्र तु पुरुषार्थत्वाद्भक्षणेप्प
द्दोषः। ननु चैवं सति प्राशित्रं तं वनुर्द्धीकरणं कस्मान्न भवति। न। अन्यत्र विनियोगशासनात्। अतरद्म्रुक्तंपु
रोडाश पयस्या धानास्त्रवेष्विति॥ ॥ नयो। अस्तरं स्तरणान्तु संस्मितरद्म्रसीति। नयो विधर्मो रूपारिस्तर
स्तरणार्थमृदससि मित्रिंनेन मंत्रेण। अंगप्रधानार्थत्वं तु हूधारणार्थत्वात् पितृपत्नीदेवपितृभ्यस्ति विपरिण
म्यते मंत्रश्च्यो हितार्थाभिधानात्॥ ॥ अभिनिद्धात्याबाबस्तरति। अभिनिधानं पाणिरूपेनाक्रमते। प्रति
द्वि लिंगाभ्यामित्युक्तमुक्कणभ्यासे॥ ॥ सव्यास्मसे जुहूं प्रति वाधृनेदधाति धृत्ताची इति। अभि नि र्हि विशुस्र
नाथ्वसव्येन पाणिना भवमयद्दक्षिणेन जुहूं प्रतिग्रहणाती तिष्कू पत्नी। प्रति ग्रहणं च समर्पणपूर्वकं। प्रत्युप
सार्थिप्रियेण स्यामस्मिति। बर्हिषि चस्कन्नौ समर्थ्येनोविहितं अप्या समेव र्हिः प्रपश्यंती त्रिसृ। त्रितं व र्हिः प्रतिग्र हेति।
घनाप्य सोति। मंत्रश्चो दितार्थाभिधानाद्विरुत्नी विपरिणम्यते। पश्यान्हमेधीयो श्वनास्मल्लान्सादनेघृताचसि १ नि एम०

न्हरिति।पत्तसाधनेयत्तद्रावृत्तस्यचाग्निसंबंधादग्नेस्तन्हरिस्फच्यते।तस्मात्हुलनविषयोऽ
ग्निर्हाहः।अग्नीषोमयोश्चानभिधानात्।प्रयोजनमवभृथेऽपांनन्हरितिविपरिणामः।
तत्रापिसवनीयैःसहानुष्ठानात्।असतिप्रयोजनेदार्षद्वतावभृथविषयानोहस्यापिद्रष्टव्य
त्रैवरेववी।तपरत्स्यस्थानेपित्र्वीतयइतिप्रयोगश्चोदितार्थाभिधानान्।वाचंविसृजते।ए
वंहिश्रूयते।यांवाअमुःहविर्षहाष्यंवाचंयच्छस्तत्रवैतांविसृजतेइति।छ।।यजमानश्चा।
वाचंविसृजतइतिवर्त्तते।छ।।हविष्कृतावाहविष्कृदाह्वानकालेवावाग्विसर्गः।तत्रापि
हिश्रूयते।वाग्वैहविष्कृद्वाचमेवैतद्विसृजतइति।नवृथेवारहरूपन्चान्त्यापविसर्गकालः।स

सत्यमेवं पूर्वत्रापि त्यर्थं वा वैरस स्तुपत्नैवा किं न्वमयत्र्याश्रितं विधिन्वमाचार्येण वा क्यातराद्याकु
तश्च्वितः ॥ छ ॥ नानावीजेषु स्येसामथ्र्यात् ॥ नानावीजेष्यां किमंत्येवाग्विसर्जनमुताधेपयारिव
स्तु हविःषु तत्र हविरावपनस्यपतनवात्कं धर्मः अप्यारानारंभाभावणामेकैकं च हविःषु षवि
प्रमैाकांतेकत्तैमोपर्दार्यस्येतावत्वात् तत्रैपयाघेवाग्विसर्गः अपोरानारंभाभावणाधर्मा
नुग्रहः ॥ अप्यां तेहविरावपनस्यपतनवात्कु धर्मानुग्रहस्तत्र नियमानियमयोर्निर्णयमेसाम
र्थ्यात्स्य एव वाग्विसर्गः ॥ नहि अप्पाद्यनारंभाभावणाधर्मेनियमाः इतस्त्रपतनवाक्केनियतं ॥
ति ॥ छ ॥ हहद्भावेतिमुसलमादत्तो सहृदमिस्यवरध्याति ॥ हविष्प्रेषुमुसलमितिवाक्यत्रोप्रः ॥ स
वायंमंत्रः सरदामितिचोदितार्थाभिधापकत्वात् ॥ पिन्हयतेविपरिणाम्यते ॥ वचनलिंगयोस्तस्तन्त्या

रामः

विष्कंदेहीत्यनेनमंत्रेण त्रिःशम्यापतति। हविःसंस्कर्त्रीं पत्नीमग्नीध्रंवा॥ छ॥ अतःपत्न्यवहंत्यग्नीद्वा॥ अतइत्यवाप्यं
याठक्रमादेवतत्सिद्धेः॥ वाअंवा॥ प्रहृत्यावघातस्याध्वर्युणाप्रत्तापनार्थत्वात्। तत्कुतोवचनसामर्थ्यात्। हविष्कु
देहीतित्रिरवघ्नत्याध्वर्युःपतीति। अन्यशाखेनवचनंविकल्पतिरिक्तोन्यउच्यते अन्यस्याप्रकृतत्वात्। आग्निजंअन्य
परिक्रीतत्वात्। सूत्रकारप्रस्थानमत्र। ऋत्विजांवैकोप्यमतस्त्वादिति। तेनाध्वर्युप्यातिरिक्तोन्यःपरिग्रहणे।
सन्वाग्नीध्रंनिकर्षति। समाख्यानुग्रहात्र। ब्रह्मापीतिचेत्। नतस्यावेदनपाविहितकर्मसंवंधात्समाख्या
नुग्रहाभावात्। भवतिवाग्नीध्रोध्वर्युसमाख्यानं। आग्निनमध्वर्युर्यवोभक्षप्रतीतिप्रक्रमसाम्नापते। त्रपत्न्या
ग्निंनभक्षयंतिअध्वर्युःप्रतिप्रस्थातानीध्रइति। तस्माद्न्यशाखेनाग्नीद्विधीयते॥ छ॥ आहत्यप्राहंत्यग्नी
दृषदुपलेकुक्कुटोसीतित्रिःशम्ययाद्रिर्दृषद्ऽ सद्रुदुपलां। हविष्कृदाह्वानंकुर्वन्नध्वर्युर्वाग्नीद्दृषदुपले
आहंति। शम्ययाकरणभूतयाद्रिर्दृषद्ऽ दृढ उपलाकुक्कुटोसीत्यनेनमंत्रेण। अन्यइतिकुतोवचनात्
।इषपत्रेषहविष्कृत्समुद्घादयतितदेकोदृषदुपलेसमाहंतीति। एषइत्सर्वनामशाखेनाध्वर्योःपरामर्शा

३०

त्रारकोद्दडुपलेसमाहंतिमैकर्शै।द्वोग्रीद्विषयः।ततश्चवचनाद्ग्रीधश्माहननेकर्नञ्चोनविशेषमइपधानवतन
नद्यनाग्रहीनकर्नविशेषकेवचनंसवैकपालामेवान्मनरुउपदृश्यातिद्दषदुपलेन्मनएतिइहपुनार्द्धही
तःकर्नविशेषः।अप्यहविष्कृतमुद्वादृपतीतिसमाख्यपाध्वर्युःस्पत्रेषहविष्कृतमुद्वादृयानितद्देकोद्द
षदुपलेसम्याहंतीति।तस्मान्नविषेधाद्ग्रीदिति।प्रयोजनमस्याप्रतेप्पधर्पावग्रीधश्चाहननंइति।न
नुवद्विर्द्दषदंसन्तुउपलामित्कृक्कव्याविरित्मिवाच्यंस्यादेतदेवंपादिनिशद्देोहंतिनाहंबंध्यते।अयंतुमंत्रे
णाभिसंबंध्यते।त्रिःकुकुपिती।ति।द्विर्द्दषदिसन्नमंत्रप्रयोगोमास्तेएकद्दमेकर्माएतावितिमंत्राभ्यासा
र्भ्यपमाएंभः।हंन्मासंबंधेपुनःनिशाद्दस्यानुवादत्वंस्यात्।सन्वायमद्दषोपकारकः।पदार्थइतिवन्मन्त
स्त्रतथावसंनिपावउक्तेनिवर्तते॥छ॥वर्परद्गासीतिश्रूर्पमादत्तेअवहंता।भिप्रहरत्त्वात।प्रतिवेतिहविरुद्दप
तिसएवा॥छ॥पएरतमि।तिनिष्कुनात्तपहनमितित्तुषानिरसति।अधर्मृएवघातशेषत्वात।नचैषामप्रति
द्दिर्पदखहंतानुषानिरस्यतीतिप्रतिपन्निषेघा।तदभावेऽभावः॥छ॥वायुर्वरतिविविनक्ति।प्प्याकुकरोति।तंडुला एम०

नस्करणाख्या।वितुषीकरणप्यान्तत्त्वैतद्द्विविक्तीकरणं तुषविमोचनात्पूर्वं प्रतिपन्नत्वात्।सा।सर्वासु दृशोषनिरसनं ध्रुवं सतिभ
वति।उक्तं च विरोधे पक्षस्तत्समत्वा दिति।तत्र क्रमस्वपव्याख्यातीमद्रोमः।सवापमवघातः क्रमा।तेनात्रानाद्दि
तुष विप्रमोकांतः।तत्र नाना बीजेष्वीह।विरापनमुसलमोजनन्हू विरुद्धपन्न निष्पन्नविवेकीकरणार्थी निभि
द्रेनमन्त्रवति।ह विष्पन्नेभ्यामंत्रस्य।श्रेयं तंत्रेण।।६५।।देवीवरतिपात्र्यामोघ्या मिमंत्रयते।द्वि ष्यान्।नानावीजेष्वां।
वा।ऽऽसंनिपातात्तंत्रेणाभिमंत्रणं।।६६।।त्रिः फलीकरोति देवेभ्यः शुंधध्वं देवेभ्यः शुंधध्वं देवेभ्यः शुंधध्वमिति के
।फलीकरणं कणविमोकः।तत्र कर्तव्यं देवेभ्यः शुंधध्वमित्यनेन मंत्रेण।बीजानामतिफलीकरणमंत्राशक्तिप
ए।नहि प्रतिप्रहारं मंत्रावृत्तिर्युज्यते।पित्र्ये तु पितृभ्यः शुंधध्वमिति विपरिणामः।।६७।।फलीकृतत्ककणानि
दधाति।फलीकृतानित्यस्यार्थः।पाठक्रमादेव तत्सिद्धेः।स्यात्प्रतिफलीकरणं कणनिधानं पर्यायेणेति।।६८।।पे
षणोपधाने प्राप्ते।सर्वैकपालान्येवात्मतउपदधाति दृषदुपले अस्यंतर इति।हि प्रकृतमप्यासनंति।तद्वा
एतदुभयं संहत्त्यपतति।तत्र पेषणामंतरं प्राप्ताद्धर्मैः करोति।बर्हिः प्राप्तात्तदोपधानमश्रीदृषदवर्त्मप्रतिषिद्ध

३१

तिपाठानुसारेणपूर्वमुपधानमुच्यते ॥ छ ॥ धृष्टिरसीत्युपवेषमादायप्राग्दग्धांगारानग्नावःकरोति । उपवेषेणांगारापोहन
समर्थकाष्ठं । तद्धृष्टिरसीत्यादायपञ्चपात्यद्दृत्यनेनमंत्रेणप्राचीनमंगारानुदूहतितत्रैवेतदंगारापोहनंदेशेचनार्थक्रिके
हिदेशेकपालानिपञ्चोपधीयेरन्निति । एवंचसतिचविष्याममपोहनाभावः । धौना मर्जनस्यापूर्वदेशेएवचनकृते
पकारणभावात् । अंगारेषुषुधिश्रयणमुभयोरपिमसिद्धम् । केचिदनेनमंत्रेणांगारान्निरूहनमेवकुर्वतीतिमं
त्रलिंगात् । अपाग्नेअग्निमामादंजहिनिःक्रव्यादंसेधेति अपजह्यग्निमामादंनिषेधयक्रव्यादमिति । वाक्
शेषात्त्र । तदेतावदेवैवांतरभावनोपहंतीति । तदेतदनुपपन्नमविधानात् । विध्यंतशेषत्वाच्च । त्रिष्णात्रविध्यंत
रं । तेनप्राचीनांगारानुदूहतीति । मंत्राणांचाविधायकत्वमुक्तं । अतऊहनमात्रमेव । अपिचाप्यन्तर्भावोदोषोदृश्यतेवी
रहावाएषभवति । योऽग्नीनुत्सजनीति ॥ छ ॥ आदेवयजमित्यंगारामेकंकपालेनावष्टभ्यादयतिध्रुवमसीति ॥ प
घ्यपिच । गारैद्धिनीयाकपालेचनजीया । तस्या धांगारस्यनिःप्रयोजनत्वात्कपालस्यचप्रयोजनवत्वात्कपालांगं
नैवांगारस्यकपालधर्मो यिन्वसन्तंमध्यमेनकपालेनाभ्यूपदधातीतिमध्यमस्यैवोपधानधर्मत्वापनंकपालमात्रधर्मः ॥ एम०

नवमर्त्तने प्रवर्त्तते। अंगारेषु हितस्याधिश्रयणं। आपि नृपजं वहेति चेपि नृपद्गो विपरिणामः। ननु चाममसमवेतव
चनः। न घृतं देवा इत्यंतरं ति। तेन देवपात्रं पष्याकर्म विद्धीयते द्वैवेज्यार्थ हविः अपणाद्वारेण देवयागसमस्यापि
भवति। पष्याच देवपात्रं तष्या मंत्रो नुवदति। तस्मात्समावेनवचनः॥ छ॥ अमुष्येति द्विपष्ठद्वे भिचरन्। अमु
ष्य वधामेति अभिचरन्नामादिशति द्विपष्ठ इममपनीपसचायं द्विपष्ठ इतो न स्वरूपतो ग। घृते किं न हि द्विपष्ठ
स्यार्थत्वात्। नरमपि एवं च सती हत्यान्न्यशाङ्खेष्यादेशः सिद्धो भवति। किमि हैव द्विपष्ठद्वे भिचरतो नामादेशः। नेत्य
न्यत्र॥ छ॥ अमत्रापि। अतो न्यत्रापि अभिचरतो द्विपष्ठ द्वेनामादेशः कर्त्तव्यः पष्याद्विषतो वधो सिध्यान्नवाम
वनाधरत्वेवमा। दि॥ छ॥ सर्व्वांगुल्याश्च न्यंगान्निदेधात्पश्चेव समेति। आमिनिहितमेव तत्मस पाणेरंगुल्या भवतो
निश्रूपतो। सर्व्वार्थं कपालसंस्कारश्चात्र तिकपालमावर्त्तते। गुणाविभक्तिनिर्दिष्टमपि वात्र प्रयोजनवत्वात् कपा
लमेव संस्कार्यमाणारेणावोवासंतो। प्राधारे कुलमानीतिवत्। भिन्नेनेपि वोपरिष्टाद्देशात्। प्रवर्त्तत एव न्यायदृष्टार्थ
त्वात्। वा एत्वक कपालकार्यापत्तेर्नेति द्धमप्रिहतिः॥ छ॥ धरुणमिति पश्चात्। कपालमुपदधातीति वाक्यशेषः।

३२

पुरस्ताद्व्यावपि तिर्यञ्चौ परस्तात् दक्षिणतः प्रथमं कपालमङ्गारीकृत्येन तत्र द्विङ्गिः उपपद्यते ॥ छ ॥ समं विभज्य द्वे दक्षिण
त एवमुत्तरतश्चिन्तस्येत । समं विभज्यापि तस्येन्यनेन मन्त्रेण द्वे दक्षिणात एवमुत्तरत उपदधाति । प्रदक्षिण
क्रमयोगेन । ब्राह्मणं चैतन्तत्र दक्षिणानां प्रोतं ततश्चोत्तरतः उपचारः प्रागग्रमेव कपालप्रच्छिन्नं भवति । समं विभज्येत्यस्य वाक्यं
। द्वे दक्षिणत एवमुत्तरत इति स्वशाखाभिधानात् । स्याद् द्व्यौ सामाप्यार्थत्वात् । तत्र हि समविभागानुक्त्या बाधि
कं दक्षिणत इति न विभागाधिक्यं स्यात् ॥ तत्र को दोषः । संख्याधिक्यमप्याशंक्येत । अथ पुनः समविभागोक्ते
पदाधिक्यं विभागस्य तस्य दक्षिणत उपधानं सिद्धं भवति ॥ न द्वौ वा । न विनश्येदिति ॥ छ ॥ एवमेकादशानामपि
मी पश्चकपालान्युपदधातीति शेषः ॥ छ ॥ अधिकं दक्षिणतः । विभागाधिकं पञ्च दक्षिणत उपधेयं क्रमे
णैव न सर्वोपधानाङ्गत्वं स्यमनुग्रहात् ॥ छ ॥ भगृणामिति मन्त्रान्ते स्पृहति । कपालानीति शेषः । सर्वाण्य
मन्त्र एककपाले विपरीतम्पते । नपश्चात्प्रवेति ॥ वचनस्य समवायात् । द्विकपाले च तथैव प्रमिति । अभू
हति । कपालानं चकपालानां तापनार्थम् । तत्रेषु कपालेषु पश्चोपुरोडाशः पच्येत । एवं वसतिकपालविधं एम०

तथा हि एतोपिधानामनेनस्मनां ॥ ऐम्पूहनं भवतीप्र । हिद्धाभावात् । अधस्ताद्धितस्य संतापनं प्रसिद्धमिति ॥

छ ॥ ०५ ॥ उपसर्जनीरधिश्रयति । उपसर्जनीरद्भिनेन संपवनार्थमापयन्ती तदधिश्रयणं कृतमाभिः पिष्ट

नां मार्दवं पचयास्यादिति । एवं च सति पुरोडाशपाकार्था एवेताः । तनथ्रपचश्रपणांतत्रोपसर्जन्याधिश्रयण

मपिकार्यं । किं पद्मे च दक्षिणाग्नौ श्रपणविधानात् तन्मंत्रयक्ती उपसर्जन्याधिश्रपणमपि तन्नैवेति संप्रदायः ।

अत्र पुनरधिश्रपणकृत उपकारो मंत्रेण द्योतितं यो नह्युपसर्जनी । तेनोष्मणा सक्तूनां पाकउपजन्यते ।

पिष्टानामिव पुरोडाशे तस्माद्न धिश्रपणमेव न्याय्यतरमिवाभाति । कथं भपात्रे ध्रुवैवं । ननु चोपधानस्

मनंतरं पुरापदपक्रमं विधानात्मेषणाममिधेयं दृतएव्या । हि प्रकृतपरित्यागो प्रकृतोपादानं चायुक्तं स्या

त् । तेनोपसर्जन्यधिश्रपणविधानस्यायमनवसर इति । उच्यते । उपधानवत्मेषणे नस्याद्यौ प्यापचांपयास्या

दित्येवमर्थमिहाभिधानं । तथा च विरोधाद्गौध एवकर्त्तव्यमन्त्रापि । पत्रनुविरोधो नास्ति यथा व्यतिषंगात

त्राधिष्येवोपसर्जन्यधिश्रपणेकर्त्तव्यं । अपरे तूपधानस्यमनंतरमुपसर्जन्याधिश्रपणाभिधानस्य प्रयोजन

३६

नांतं स्थावर्णीयंति। पत्नोपधानं तद्दधिश्रयणमपि तत्रैवाधिकाराधस्थ्यास्मादिति। एवं चोपसर्जन्मानयनकाल
एवतासाम धिश्रयणं॥ छ॥ कृत्वाजिनमादैत्ते पूर्ववस्तीति कृत्वाजिनं। कृत्वाजिनस्य पश्चार्धं धर्मजातमुपरिष्टं
श्चाद्वान्यदिस्याम्नस्यकरणेनं तत्तदिहाति दिष्टपतो। तुल्यपक्षमितिवात। नैवैतत्प्रेषणार्थत्वादपेषिणोनस्यात्॥ छ॥
नस्मिन्दृषदं धिषणासीति॥ तस्मिन्कृष्णाजिने दृषदमुपदधाति धिषणासीत्यनेनमंत्रेण॥ छ॥ पश्चाद्गृष्णाम्मु
पोहत्युद्दीचीं दिवइति॥ उपरिष्टात्स्यादूत्कमशेषात्। हनुएवदृषदुपलेजिह्वैवशम्येति जिह्वासंघु निधे एलद्द
निसामान्येन। नवाविरोधाद्धिरूप्यते रूपरिष्टात्पयेपहितपापेषणं। किंचान्यदृधस्तादुपहितादृषदंस्मा
दवणातामुपजनपनीति निश्चलीकरोति। अतोस्मार्थत्वादधस्तादुपधानं। लिंगाच्च। सपेजघनेनशम्यांपि
पमाणा नामवशीर्यतेपिष्टानिवातं दुल्वाद्वेति। अधस्तादुपहितायाएतद्भवतिनोपरि॥ जिह्वासंलुनिरूप
धानक्रमापेक्षया॥ छ॥ दृषदुपलेधिषणासीति॥ पेषणार्थत्वादुपलायादृषद्धिवोपधानं प्राप्नोति। तेनच्छ
म्यायानदृषदुपधानमिति। अभिहितमाममहंसूचनार्थं दृषदूहणं॥ छ॥ धान्यमसीति तं दुल्वानोप्यपिनष्टि प्रा एम०

हीपत्योमिप्रेतः॥छ॥ उपसर्जनीरानयमम्न्सः॥ उपसर्जन्मनम्शृहोष्याख्यातार्थो॥छ॥ पवित्राभ्यांप्रतिगृह्णातिस
मापद्‌ इति॥ ताश्चानीयमानाः पवित्राभ्यांप्रतिगृह्णातिसमापद्यनेनेनमंत्रेण। तपाश्चानीयंतेपश्चामंत्रांतेनग्र
हणंभवति॥ सत्यप्यमभिधायकत्वात्तन्त्यार्थपन्नेपपाठित्तद्यनिघतेनविपरिणम्पते। उपसर्जन्यानयनंन्वत्वाव
प्यकार्यलोपात्प्रवर्ततएव॥छ॥ संयौतिजनयत्येवेति॥ तत्रैतस्मिंदार्थन्वाद्वतेनभवति॥छ॥ समंविभंज्यासं॥
हविष्यन्नालभतइदमग्नेइदमग्नीषोमयोरिति॥ समविभागो दृष्टार्थः। तत्सहावद्यंतितत्सहापि॥ षंतितत्पुनर्ना
नाकरोतीतिदृष्टार्थावृधामात्। ततश्चैकस्मिन्नप्रवर्तते। केचिदृग्नेयाल्लंभात्‌दृष्टार्थेभिनिर्वृत्तेऽग्नीषोमीयाभि
लंभनमदृष्टायेतिमन्यमानाविकृतावग्नीषोमीयपविका। एकैकेष्याभावेप्रवावृत्तैश्चालंभमिच्छंति। तत्पुनर
युक्तं। दृष्टार्थत्वात्तस्याविभागपूर्वकोह्यालंभः। एवंच्युक्तं। तत्पुनर्नानाकरोतीति। तस्मादेककेनालंभः। समं
विभज्यालभतइतीयतापिसिद्धेपदसंहरिष्यन्नितिहृत्रपति। तघस्यपस्यपदसंहा एतस्य तस्य तदालंभोयथा
स्यादिति। पश्चाचहूणांफलीकरणांनो यौप्लस्यावेहणानरति॥छ॥ पश्चाद्देवतमन्मतः। नूतंब्याख्याने॥छ॥ इपेत्वेभ

३७

त्वाज्यमधिश्रयत्यग्नाः। अन्यश्चात्र ब्रह्मा। मिथीपतेः पुरोडाशापौर्णघर्घश्रीयो यापतौ। तस्विकर्त्रे किंचं वकर्मणः प
रिक्रयाम्नानादित्यूक्तम्। यात्रमानं चेप रिभावितं प्रेवम्र धान०। स्वामीफलयोगादित्येवम्। २। विरोधात्त्वमा त
एव ब्रह्मणि पर्हस्यग्रहणं करोतीति तद्विरोधे पुपसहारौ ब्रस्लैवपथ्यास्यादित्येवमर्थमितिसेप्रदायः। अपरे त्व
त्र इति प्राप्तहत्त्वमाहुः। विरोधाद्देवान्यमासेः। एवं प्राहातद्वाएन्तदुभयम्०। स्हाक्रिपतद्दतिप्रकृत्याद्वौ हवाएव
प्रात्मनौ पत्तस्य पत्तात्यमर्द्वेमिदिहहविर्भवतिसपश्चासाव द्वौपि उत्त्यापमर्ह्यस्या उभाव मिंाम्यपावेतिएवं वाविर्
रोधे ध्वं मेविवाधिश्रयणं स्यात्॥ ३४॥ अपत्नीकस्याहवनीये तच्छ्रापिणः। अपत्नीकइतिन्याविद्यमानपापन्त्य
धिकाराभावात्। तस्माद्विद्यमानाएव पत्न्यपत्नीनत्पदारंखलानदैतद्भवति। तथ्याचाह यमेह निपसपत्न्य
नालंबुकास्यात्तामपहूयप्रयजेतेनेति। आहवनीयश्रापिणः पत्नीकस्याहवनीयएवाज्याधिश्रयणमेवं स्कृत
माहवनीयश्रापिणं प्रकृत्य॥ यस्यो पत्नीनभवत्यम्रएवतस्याहवनेपिधिश्रयतीति इतरस्तनुयार्हयमएव॥ ३५॥ य
मौसोतिपुरोडाशं यागापतत्॥ आज्यस्य पुरोडाशयोश्रयणयागापदधिश्रयणं। नद्वाएतदुभयम्०। स्हाक्रिपतद्दतिप्रकृत्य। तत्राधि एम०

णापच्चेतिप्रतिमंत्रं॥ धान्यशब्दः स्त्रके पुरोडाशादिषु रूढः। पयस्याद्विधिनीतेष्वपि मिश्रवयवर्त्योगात्प्रवृत्ते। तथापिप्र
त्यपरस्य विशिष्टार्थविषयत्वात् गौणशब्दवद्रूढिशब्दश्च॥ एवं वसतिलक्षणायां तद्धिका प्रकारान्तरं शब्दसामर्थ्यमुलि
ङ्गात्प्रपितद्धिका एव वेति मंत्रः प्रयुज्यते एव। धानान्याय्यमपनेन्वतरससम्पा. पुरोडाशा भवंतीत्यत्र तरस समसीति मं
त्रो विनियुज्यते। धान्यशब्दस्य जातिनिमित्तत्वात्। नन्वत्र प्रकृतौ प्रकृतिद्रव्यशब्देन धान्यविकारद्रव्याभिधानाद्द्रव्यापि
त्त्स प्रकृतिद्रव्यशब्देन मनोसीत्यभिधानं कर्तव्यं। एवं द्वितत्रवचनं संदिग्धे तेसंदिग्धेतेह न्याय्यप्राप्तिर्म्याप्पाप्तिसत
त्त्यान्यायान्तरं। तितेन तरससमप्पाः सवनीयाः पुरोडाशा भवंतीति तरससम्याः प्रकृतिद्रव्यं। नेतदेवं प्रकृतौ
धान्यानसामर्थ्यात्। धान्यशब्देन लक्षणया तण्डुलाभिधानं। इह पुनः स्वाप त्रेप्रयोगेन वाचकशब्दप्रयोगो पु
ष्यते। तस्मात्तरससमसीत्येव प्रयोगः। पिनष्मीतिवाध्याहारः साकांक्षत्वात्॥ छ॥ दीर्घामितिरूप्याति ने प्रोहतिप्र
कृतिपति पिष्टानि। त्रीहनं वपिष्टस्य मतः। नानाबीजेषु चैकैकं प्रोहणं तं कर्तव्यं प्रासिद्धेः॥ छ॥ चतुष्पेषु चेनीहनी
पिष्टानि॥ इत्स्रु रतिवाध्याहारः। साकांक्षत्वात्। इत्स्रुणं च द्रव्यसंस्कारत्वात्तण्डुलानामपि च विद्यमानत्वे॥ छ॥

पिष्यमाणेषु निर्वपेत्तस्योमहीनामित्याज्यां पिष्टं पंक्तिपिष्टान्यभींघृतेकपालान्यधिश्रित्यात्संनिर्वपतीतितुल्यकालश्र
वणात्। अत्रान्यशब्देनकेचिद्यजमानोभिधानुमिच्छतो अध्वर्यग्नीध्रौ हि पेषणोपधानयोर्व्यापृतावितित त
थाचसूत्रकारप्रस्थानं। निरूप्याज्यं वेदौस्तीतिपतमानो वेदं करोतीति॥ तदेतद्युक्तमिवाभाति। पक्वाएणं प
किंचिदिहकर्तव्यंतत्सर्वंमृत्विग्भिः परिक्रीतत्वादृत्विजां। अतोन्यशब्देनब्रह्माभिधीयते अन्यद्रूप ध्वर्युसंनिक
र्षाद्वित्रियोवा। होतुंमाप्योतयजमानः। सूत्रकारप्रच्छनान्त्र वचनविरोधान्यायमस्मदिति। यत्तुंनरूकंनिरूप्याज्यं
वेदंकरोती। निजत्वापिनसमानकर्तृकत्वार्थः। कापूरसपादेशः। नह्यत्रप्रज्य निर्वपविधानप्रस्यत्रविहितत्वात्। तेनानि
र्वृत्तिकालस्यवेदंबंधस्यकालेलक्षपितुंक्त्वाप्रत्ययविकारेत्यपप्रयुक्तः। यथान्यत्र निरूप्याज्यंप्रातर्दोहितमस्यासिम
न्निति। तस्माद्यहेवाज्यंनिर्वपेत् निर्वापपश्चपात्रांतरेप्रहेपणं॥ छ॥ पात्र्या॰ सपवित्रायां पिशाम्यावपतिद्वेवस्य
त्वेति। पात्र्यामावपनंसंपवनार्थम्। ततश्चवदिष्टांतं इलानां पात्र्यामनावपनेसंपवनाभावात्। सपवित्रत्वा
यादृक्षोपकारिणीतिचाए वापिभवति॥ छ॥ अपणास्यपश्चादुपविशत्संत्वा॥ द्वि॥ अंतर्वेदिमहणाधुपणीन्तद्वा॥ एम॰

पुर्मुख्यत्वाद्यन्नेपमधिक्रियते। अग्नीषोमीयमग्नीत्वा उरूप्रथा इतिप्रथयति। यावत्कपालमनतिपृथुम्। यावत्कपा
लमित्युक्तेः। तिपृथुप्राप्त्यभावात् निषेधवैयर्थ्यमनतिपृथुमिति। उच्यते॥ कपालपरिमाणसिद्धौ यावत्कपाल
मिति प्रथनपरिमाणोपपत्तिः स्यात्। ननु कपालपरिमाणं सिद्धं। अतस्तत्परिमाणावधारणाय अनतिपृथुमद
णं। तत्कथं कृतिसंयोगात्। तं न स्त्वा पृथुं कुर्यादितिप्रकृत्याष्टत्राफमात्रं कुर्यादित्यहैक आहुरिति। अनेक
यजमानकेव पर्यायं मंत्रविपरिणामश्चार्थं अकार्यअभावात् प्रथनाभावः। पश्चयेनाधिश्रितः सतस्प्रथना। अभिम
र्शनेकरोति तत्थाहि तस्य कपालसंयोगाभावे सति प्रथनमनुपपन्नं। अग्निपृष्ठत्वद्विरलिमशातिसत्रं विधि
यत्तेनस्मात्कार्यलोपात्॥ छ॥ पर्यग्निकरणमंत्र इति ॰ एकत्रीतरिता अग्नेपदनिसत्ताश्च। पुरोडाशान्यसंयोगात्पर्य
ग्निकरणस्योपदेशेकत्वात्र प्रकृतौ धर्माणां साम्नाये प्रवृत्तिः। एवं च तद्धि कालेशेषे पर्यग्निकरणविधानमुपपन्नं
भवति। प्राकृतपर्यग्निकरणस्य शिष्टलेपापनयन पात्र्यंगुलिप्रक्षालने ऽर्थात्कर्तव्ये। न हि तयोः स्पातिरिक्तो इति। प्रति
पत्तिमात्रं विधानं वाक्यसामर्थ्यात् किंचक्रमीवसातं प्रक्रमते॥ छ॥ देवस्य त्वा इतिनिर्वपणं। इत्याति निवापशेषः समर्थ्य

३९

ब्रवीरिघस्तात्॥छ॥मामेरिमालभते॥तत्रैतच्छ्रुताश्च तसांवित्पर्यं। नमभिमृशातिमृ तंवेद्यानीतिश्रूयते।अपोत्रनंभ
नाकाम भौदो भिमर्शनस्य दर्शनात्माकर्सांवेत्रेः।मंत्रोदर्शनएवास्त्विति चेत्।नालं भेपिसामर्थ्यपरिप्रापित
त्वात्।अतस्तद्कार्यमतिः।चरौचस्मादकार्यत्तोपादालंभः॥छ॥ अतमेहृदिति अतावभिवासयतितस्मात्वे
देनोपवेषेणवा।अभ्यतयो।अरूपणप्रादानार्थम्अतग्रहणं॥इताप्यापवार्थस्यादिति।भस्मनाभिवासयति
।आच्छादयति॥वेदेनोपवेषेणवाकरणभूतेन।विरोधाचुराव प्रश्नेऽभिवासस्य।अनेकपत्रमानके मंत्रस्य
विपरिणामः॥छ॥यत्रांगुलिमन्हालनमास्येभ्योनिनयतभितप्यमत्यासः।स्यंदमानेत्रिताय त्वेति प्रतिमं
त्रं।आस्यग्रहणंपात्राद्देवताज्ञापनार्थम्।इतरथाहिदेवतोद्देशाभावे प्रतिपत्तिमात्रमेवस्यात्।अथपुनरास्यग्र
हणेनद्रव्योनपरिमाणः कार्यः।तथाचनाशादोषादीद्रव्यमात्रमुत्पादयितव्यमितिप्राह्निकाः।अपरेतुद्रव्यमधा
नत्वात्तस्यचनाशोदैवरक्षाः।कंम्बुकादितिनोत्सन्निमिच्छंति।आभितप्येतिपात्रीकर्मणोवोल्कपात्तापकिंचा।प्रत
।।तिप्रत्यक्षचनाभ्रपागुदगाग्नसंसंदर्शनमितिसमुपस्थानिर्देशादंतगाच्छतानसंदनमात्रप्रतिषेधः॥त्रिताय   एम०

चेमेभिर्मंत्रैः प्रातिमंत्रं निनयामीति वाक्यशेषात्॥ ७४॥ अन्वाहार्यं ददाति दक्षिणाग्नावधिश्रयति। अन्वाहार्यं दक्षि
णार्थं नुकृतः ततो देवा एतं दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन्नन्वाहार्यमिति श्रूयते। दक्षिणाग्नावन्वाहा
र्यं पचतीति विधानात् तत्राधिश्रयणं। सच भोक्तॄन् प्रत्यवच्छिन्नपरिमाणः स्यात्। परिमाणं त्वग्न्यभिधानात्॥
अन्नस्य च भुज्यर्थत्वात्। भुजेश्च तृप्तिप्रयोजनसंयोगात्॥ अनवधृतपरिमाणं स्यान्नेति चेत्॥ स्यादेतत्। उ विनाहि
पुरुषाणां प्रत्तित्रयेणान्नं क्षिरिति। सच लौकिकं उदकेपद्यते। सामर्थ्याद्गृहीतं चान्नस्य न चेह प्रणीतमुपदि
श्यते। परिक्रयार्थं च अन्नस्य पुरुषार्थरूपत्वात् तस्मान्न प्रणीतोदकसाध्यं इति संप्रदायः॥ अपरो व्याचष्टे। तिष्ठा
मर्थ्यं परिगृहीतमपि यद्देवस्वार्थं नैकस्मिन् विशेषाश्रयान्नपि तुं शक्यते येदृमर्थं प्रति। प्राणीतं च स्वार्थमित्युक्तं
न पुरुषार्थरूपत्वेपि च प्रतिक्रतु भिन्नं निर्दिष्टमर्थं पुरुषस्थिति द्वारेण कर्मसंबंधोस्येति नेम दोषः॥ अथ निर्दिष्टका
र्यार्थं तैव प्रणीतानां नार्थं गृहीतार्थत्वात्। तद्यथाह विनिर्गृहणमपः कृत्वेत्यप उपस्पृश्ये प्रतिच। तथाह तस्या
तिः स्यात्। मार्त्यं तेजनेत्वा शिन्नं ग्रहणं महत्वालनेचा। अथ कर्मसंबद्धपात्रसंस्कारः सर्वत्र स्फ्यते। तत्संबंधादि

३७

शेषाद्घ्यर्घपात्रयोरपि संस्कारः । शक्यो वक्तुं । केवलं तु तत्र कृतप्रयोजनता पात्रस्य पात्रयोरवनेजनं तु क्रियमाण
मप्रयोजनं । न चैषतद्विशेषः शक्यो वक्तुं । तस्मात्पात्रयोरवनेजनपात्रप्रक्षालनयोः प्राणीतमेवोदकं
संप्रदायेन तु पात्रप्रक्षालन एव प्राणीतमुदकमिच्छंति । न पात्रयोरवनेजने । तत्तु नर्विचार्यमाणं नातिस
मंजसमिवो भम्यत्र क्रियाहितमुदकं ।। नत्वशास्त्राभिहितं । तस्माद्भ्रमपत्रमाणीतमुदकमिति । अचाहा
र्येन्तु इच्छा हितमिति यक्रिमाहेयात् । यदि विशेषउपलभ्यते ततोस्फलौकिकमिति ।। ।। अत्र वाचनोपा
पनं ।। ।।तुल्यपक्षतित्वात्सूत्रारंभसामर्थ्यात् ।। ।।५।। ।।अपरेणाहवनीयं वेदिं खनति त्र्यंगुलखातां व्या
ममात्रीं पश्चात्परस्मिंश्चाचीमपरिमितां वा प्राक्प्रवणामुदक्प्रवणाम ष्षसंगाहीतामपरिमितो ९ ॰सो । आहवनी
यमपरेणेति कुतः । वाक्यशेषात् । सोयं विपन्तुर्ग्लानिः चंद्रीभिरमितः परिगृहीतो भिः पुरस्तात्प्रक्रमणमा
सेति । वेदिरिति संस्कारनाम धेयं तुहि सत्क्षुशात्रंप्रयोगात् । आहवनीयवत्प्रयोजनं ।। सोमेध धर्मप्रवर्त्तिरिति । खनतिः क
रोत्पर्थः ।० अवयवमेवाचाक्षापात पदत्रयपाठीन भवितव्यं । तत्र किं सामान्यरूपः कोणिः प्रयुज्यते । उत विशेषरूपः स एम०

॥ ॥आमूलोच्छेदनादोषधीनां॥ ॥वेदिं सामभ्यार्द्धि हृषभ्यां न हि अंगुलखातमूलोच्छेदनपीःसमुच्चयःसंभवति।
अंगुलस्थानानि। एकं अमूलं च एवा तं अंगुलावखातमित्युच्यते॥ तमिश्चपक्षे॥ ॥तुषधीनां मूलान्युच्छेत्तवै॥ ॥इति
प्रैषः॥ तत्राग्नीदाहे जिवह्यामः॥ केचित्तु पूर्वसूत्रमाकाणं तमेव कुर्वंति। सूत्रपांसुलुकूर्पर्वसर्वरां छिद्यात्प्राप्य
जालदाति। कात्यायनादेशध्वं ही वद्भावेन सूत्राणां। तत्रीत्र एवं सूत्रं वा मूलोच्छेदनादोषधीनामिति मिश्रद्वाभिहि
तपूर्वविकल्पः। न हि तदानीं सांधिको पमावादेशाविकाएः सचापंप्रेषस्तादस्पर्शात एव न न कालेऽप्यवदातमः। केचित्
तुः मूलोच्छेदनं ततासां एवतादि विषयाः॥ न हि दर्शपूर्णमासयोर्वेद्यां मूलानि संति। कुतस्तदुच्छेदनमिति। स्वपरे तु मू
लोच्छेदनस्य एवं न तप दिमाणं विषयत्वादिहापि मन्यंते। एवं ह्याह। तस्मात् अंगुलावधिः स्यादिति। पुनश्चा न ऽत तथा
न कुर्यादोषधीनां वै समूलानुपाम्लोच तस्मादोषधीनामेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूपादिति तु षाधमूलो … तिनप
रिमाणं एवं पमिलितं तुकं भवति। न तस्य सर्वत्र संभवात्सर्वविषयता। एवं च पक्षकएणामनुगृहीतं भवति॥ ॥आह
र्पपुरीषां पशुकामस्य॥ ॥वेदिं पुरीषमपनीयात्मपुरीषमाहर्तव्यं॥ तत्रैतदनुमार्जनात्सर्वसामर्थ्यात्कर्तव्यं।

३८

पुरुषार्थत्वाच्च विकृतावप्रवृत्तिः॥ ॥वेदिं परिस्तृणाति वितृतीयेयं इत्यत्र उक्तं भवति॥ ॥परिसमूहनोल्मुकहरणयो
रेवाधःकर्त्तव्यं। त्वयवादेशसामर्थ्यात्। वितृतीयं च सामर्थ्यादेव ग्राह्यं। तत्र पूर्वं वितृतीयं। परिशिष्टकार्यत्व
नात्। विपर्ययस्तोल्मुकहरणं पश्चात्करदिति। आचार्याभिप्रायात्। वात्यालोककारणं वंतरेण संचरदिति। संनिहितो हि यावा
लस्तोतृकः पूर्वं वितृतीये भवति॥ ॥देवषष्ठत्वे ति प्रथमादापसवनेन टः सर्वेष्क्रान्वाद्दक्षिणेनालम्भजपती
दृष्टव्याहुरिति॥ ॥आदानं सवनेनास्यस्य सैव वनेनास्य सहत्वमात्रं। सवनेन पितुपदिष्टत्वात्। प्रयोजनमंत
एषित्वमिमेकरणरानं। आदद्धः एतनं देवेभ्यः इति आद्यप्रधानदेवताविषयो देवशब्दः। तद्यथा हि वज्रस्यादानं
वेदिनिष्पत्त्यर्थत्वात्। वेदेर्ष्यां। आप्रधानदेवतासंबंधी हविर्ग्रहणार्थतया श्रमतेता दृश्यर्थवाक्तुं। नतस्य पितृपत्नीदे
वपितृभ्य इति विपाटणमः दक्षिणेनालम्भेत्वाच्च। सामर्थ्यसिद्धत्वात्। नहि सर्वे कृत सोमयालंभः संभव
ति॥ तेनसर्वयपाणिप्रसैवालंभो यथा स्यादिति। आक्रियमाणे हि दक्षिणेनालम्भे मेत भिन्नक्रमात्यालंभः प्रा
प्नोति तन्माभूदिति दक्षिणग्रहणं। तच्चैतद्वज्रादानं न यथास्तंबयनुहरणार्थत्वान्न दृश्यर्थेन भवति। ता दृश्यर्थं चित

एत०

नत्वादिरिति। तत्र विशेषरूपे खनत्वादौ प्रयुज्यमाने सामान्यरूपाख्यातपदप्रयोगमंतरेणापि कार्यसिद्धेस्तत्प्रयो
गाणवज्ञायां नि। तिरखनतीतिसूत्रितं॥ मानपरिसमूहनादीनामन्यतमस्योच्चारणमस्तीति चेत्। तेपि हि वैयर्थ्यं
खनत्वादिवत्। नत्र प्रकाशरूपत्वात् प्रकाशरूपो हि खनतिर्निर्देशस्वरूपं प्रकाशयति। न तथैतरे मानादयः॥
तस्मात्खनतिशब्द एव प्रयुक्तस्तथा च। वदंति। अत्र वैदिकरणं यथोक्तमिति खनतिशब्दार्थंकरोतीति नानुवद
ति। खननाधिकारे इत्याह॥ ॥अंगुलखातं॥ अंगुलपरिमाणं खातमस्यास्तीति अंगुलखातं। व्याममात्रीप
श्चात्परिमाणतः। व्याममात्री पश्चात्स्यादित्यादि श्रुतिवचनात्। अरत्निमात्री प्राची। अरत्निमात्रपरिमाणा प्राची
भवति। अपरिमितां वेत्यपरिमितशब्दो यद्यपि पूर्वप्रमाणापेक्षया बहुतरे रूढ इति वर्तते॥ तथापि न
तत्समास एव अत्र ग्रहीतव्यः। किं कारणं। एवं हि श्रूयते। यात्रमात्रां लिप्सावतीमिव स्वर्पं मनसा मन्येत तावतीं
वं तीकुर्यादिति। तेन नञ्‌ परिमिता अपरिमितेति। यथा ब्राह्मणो अपरिमितेषु कीर्ति। तत्राप्यपरिमाणमेव
शब्दः। ते परिमिता एव परिश्रित उपदधुरपरिमिताप्रजया मतीः परिमितां लोकं प्रणाद इति कृतएतदिति चेत्। लौ

३८

ग्राता। नचैमे सुवी ग्रीहू पाणपुप धन्नाति वैवदेव पश्यनवाम्पापपद्येति। अनान्सिद्पसिमाणापन्नउपपद्यते। इतरथाह्यातिरेक
एवस्यात्पुनश्चाम् तत्रप्रासपेर्ष्टकापरिमाणमाह॥ षष्टिंबत्री। णिशतानि परिमितउपधन्नेत्येवमादि। तत्रैत
दृपरिमाणवचभेपरिमितशब्दउपपद्यते। नान्यथा॥ तेनैतौ द्वावेवपक्षशब्दौ ऽपरिमितशब्दावपरिमाणवाचिनौ
।शेषाह्रठिवृशोनबहुवाचकाइति। पंथ्याद्वादशाईत्वान्यपरिमितावा। पथ्यावदपेऽपरिमितेविन्सेवमादिं तथा
चपरिशिष्टकारम्याहापरिमितंप्रमाणाद्भूपद्इति॥ प्रमस्तमिताव पवार्थशान्नितपाऽपरिमितशब्दः ऊर्ध्वमेवबहूनि
वर्त्तते। अपरिमितपद्दोप्यिचमार्नवर्त्ततएव। नच्चपरिच्छिन्नेदेशीखननादिकर्तुं नएकामिति॥ ॥प्राकुवणामु
ख्यैवेतिसमोहिदंर्शपूर्णमासयोर्द्वयोभिहितः। समिदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेति। तत्रवेदेः प्राक्प्लावणानिय
मोवाचनिकः। साबैप्राक्प्लवणास्यादितिप्रक्रम्याहाथोउदक्प्लवणेति। मध्येसदःप्राक्द्रिनादतिवचनात्। मध्यसं
गहीतामग्निमभितोदःसौभवतः। तावपिचवेदिशाहवायावतःखम्येतेतावपि। इतरथाह्वनीयमपरेणवेदिंख
नतीत्यपरनएवखननं। तथाचसूत्रकारः। अपोघ्नबहीः विनिर्दधात्यः सदेशाहस्यः सपीन्नणांदर्शयन्ति एम॰

व्रतोपायनीयमश्नीनहृत्व [illegible] मीतिप्रतिपद [illegible] स्यते। [illegible] पर्वेपर्ष्यात। उक्तं स्मृ। इत्यस्यार्थस्य सिद्
वातात्र्यानिषेधेपिहिगुणा [illegible] सवीनचार्त्रजिअभिधपद्वेप्यविरोधःसतिस्थःनेतत्दुरणविधानस्य
पपद्यत इति। तस्माद्विरोधस्य [illegible] उच्यते। अस्य नरस्यापपार्थता। तत्राप्यनियमः। अस्य स्वात्मस्यवा
विरोधोपजनकत्वात् इत्यपा [illegible] वमात्ते नस्यवायपार्थता अन्त्रोपलब्धात् इष्टप्रवृत्तिश्चात्तस्यैवाश्रयितुं प्रसृतेनेतरस्य।
सचायमुपवासश्चानियतः इत्यकालपरिमाणोप्यप्रानेउपलभ्यते। तायथा चान्द्रायणमुपवसति। अतो नियममवि
मयतोपवासश्चहस्याकेचिन्मोर्णमासीशब्देन हरणयाकर्मविषयमस्यते पौर्णमासीमुपवसेत् अप्रवसेद् इत्यस्यार्थः।
तदेतत्कर्मणः प्रदोनस्याभावात् उपपन्नं। अस्य हि होमस्यादेवत्वं सिद्धः। तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या। पूर्वस्यां पौर्णमासा
मुत्तरस्यां वोपोष्य यमत्रि यमवाप्नुते नेति। पूर्वांमुत्तरामिति द्विवचनिर्वचने तत्र संदिह्यते। किमेकोपौर्णमासीठ
त द्वे इति। एके तावत् मन्यः एका अयागोपालगणा विप्रसिद्धः संवत्सरं प्रकृत्य चद्दर्शयति द्वे हश्योपौर्णमास्याविति।
हेत्राषि चास्यां तां प्रसिद्धान् तस्मरणात्। पापूर्वा पौर्णमासी सानुमतिः पोत्तरा सा राकेति विज्ञायत इति। इह दर्शयति
व द्वे हि पौर्णमास्यौ पजनने हे अमावास्ये इति। तथा एषा हि संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फाल्गुनी पौर्णमासी या

त्तरैषोन्तमायारवैति।सत्रकारमरछाना च्चोत्तरस्यां फाल्गुन्यामिति।प्रसिद्धिलिंगो मुख्यविषये।द्वितीयागौणी।न ह्येने
कार्यं तासतिसादृश्यादेपुन्नते।असति तु सादृश्ये संबंधेवानेकार्यत्वमपि भवत्स्याद्दिशद्धवत।सादृश्यं चेहास्तीति वक्ष्या
मः।एवं द्विविधोपपन्नं वपि संदेहः॥ कतरा सा या कस्मरोरमेरति मुख्यसंनिधाना च्चतुर्दशी पूर्वापंचदश्यपन्न रात्रेत्तैतदुच्यते।चतु
र्दशी रात्रि तस्यां हि चंद्रमसः स्वरयामस्ति।त्रयोदश्या घ्रपेरुपा।आह चं चंद्रमसं प्रक्रम्य तस त्यजन्तस्य रांपौर्णमासी सा
चेहृतउयति श्रुति च पूर्वेद्युरितिकस्मादीनेवं द्वेपूर्वाविच हृदारतिव चतुर्दशी पूर्वोत्सापयति।तथा यदाद्वस्तमियात्सपूर्ण
र्यास्सेरुं कृपागमनः।युगपत्कोत्तरराकालतर।भवीत पूर्णिमा रतिपंचदशीमु त्तरां दृश्यंते।पंचदशीवापूर्वा प्रतिपद्
त्तरेति।कुतएतत्।सादृश्यात्।द्वितीयसावृद्धिरूप।तिथ्यन्तरे प्रवर्तन्ते नात च्चसादृश्यं पौर्णमास्याः प्रतिपद्दिन चतुर्दश्यां
कथमासस्य पूर्वा पौर्णमासी श्रातस्य मर्त्यो नि मिनेमासस्य मानाचंद्रमा भमंत्रलिंग च्चाय न्त्वा देवप्रपिवंतितत्र
आप्यायस्वसमेतु वायुः सोमस्य रक्षिता समाना मास आकृतिरिति।तत्र न चंद्रमसः पूर्णा प्रतिपच्चिंपंचदश्या वर्तुला। एम०
अत्य कलायाया रसाकाभ्यादस्या [illegible] त्रियापिपत्नेतादृशो यद्विशेषः।एकत्रोपितता तरत्रचापयाति।चतु ४०
र्दशी कलत्ववसामान्या च्चाप्रांशता क[illegible]देवावदेह चतुर्दशी कलनः पंचदश्यां प्रतिपघपित च्चांशरोपरमेच चतुर्दशीक

स्त एवान्तरेण ग्राहस्यग्रहणं यागं वर्त [illegible] क्रान्ते चन्द्रमसि चतुर्दशी। तां दृष्ट्वामावास्या य चोक्तं कर्म योपहृष्णा घपेत्कृपा
तत्र पूर्णामसीति। एवं चेन्न लभ्यति [illegible] न संबन्धे [illegible] वित्रात्यापेहि किं पूर्णामिति। यद्युक्तं एवं तर्हि इते कस्ना हीनर्द्दतिनद
यार्दर्विका लिप्सापूर्व्वाहृषपते [illegible] सवे सप्रसे वोपवसे तां संप्रतिपृच्छेत् हनानि संप्रतिद्विषं तं भ्रातृ
व्यं हनानीति मुख्योपवासविषयं [illegible] यासवा [illegible] न एनमेवोपवसेदिति। प्रकृतस्य पर्वोपवासविषयं दोषमाह समिव
वा एष एकमनेयः संपद्यत्पूर्वमसति। आदित्यरूपिणां पनमानस्याप्तमम काले संप्रपर्णो इति तेन ह्स्व रूपिणा चंद्रमसा
संक्रमणां भवति। तस्य ग्रचास्यष्ठो जयपराजयोन त्वेवैनद्युयते। अन्वद्भावे संक्रांतयोः पदीं तरो वेतरमभिभवती
तरोऽवेत्रशमिति। अथयूपउनरामपवसति। सकोपयोगो भवति। यथा परं चमावृत्त्यं संपिण्ड्यार्हत्सालभमान
सोमतो वामेवसा दृतिं। न त्रत्व संपूर्णत्वाभिमुख्येन वा पूर्वह्णि तः पापरूपी चंद्रमाय मनियमवता। आदित्यरू
पिणा पनमानेन स्पृश्येन तं तुं यायत्वत इति प्रतिपदं मुख्यं रात्रेर्यचातितथा एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत्फा
ल्गुनी पौर्णमासी यो न्तरे षाउ मायाप एवोइति पक्षादौ संवत्सरारम्भ इति प्रतिपत्प्रथमो च्यते। पक्षांते च तदंत्तर
तिपोर्णमासस्य तमानव पौर्णमास्याः पक्षादित्वं चतुर्दश्यां वा पक्षांतता संभवति। तस्मादसद्धेतत्। एतत्रकारम

स्थानाच्चपशोर्होयघृष्ठविरितियत्राच चतुर्दशीपूर्वा तत्रापंचदशपायागगः स्यात्तत्रपशोर्दोहविः पाद्दिकं स्यातानवे
वंसत्फलरोपवासपक्षेछितौयायांपागः प्राप्नोतितत्रपशोर्दोपघृष्ठविरितिपाद्दिकमेवानसत्रारंभसामर्थ्यासवावा
प्रातरिति॥ ॥ अग्न्याधानमध्वर्युर्यजमानोवाममा भवन्वौविहवेषस्तुवपवेधानात्तत्वंप्रथमामस्यनमंतांप्रदिप
स्वनस्वस्त्वयाध्येहृगारतनाजयेमत्पाहवनीयेसमिधमादधाति॥ अग्न्याधानमितिकर्मणोनामधेयं॥ कर्तृनि
र्देशात्गुणविधासंभवात् द्रव्यचाप्रसिद्धेः नत्राध्वर्युग्रहणंनकर्तव्यं॥ अध्वर्युग्रहणमकर्तव्यं॥ अध्वर्युःकर्मसदे
र्देयोगादितिप्राप्तेवात॥ अथयजमानोवेत्येवमर्थमुवेलानतभेयत्तापिसिद्धवातपथाप्तपत्रपात्राणिसंभसादयति
यजमानोवानयाप्तमवेद्दतेतेनजोसीतियज्ञानोवेतितस्मादध्वर्युरित्येवाच्यं॥ अत्रोच्यतोयजमानकोऽमित्येवां
तरास्यासाच महासमाप्याप्यावाधिकाभवतितिनयजमानोवेतीत्युच्यमानेवाग्रहीवधारणोमायमलत्वेनमा
भदितिशास्त्रमतीयंविकल्प [illegible] दात्यध्वर्युग्रहणान्नेवितरत्रापिशास्त्रसमूलएवविकल्पः॥ आस्यमवेद्दतेतेनजोसीतिय एम०
जमानोवेति॥ अयमपिशास्त्रमूलएत [illegible] ॥ अत्राप्यध्वर्युग्रहणंतर्हिकर्तव्यमेवेति॥ सत्यं हूं हूं हि तत्रवचनातदे ४१
केयजमानमवस्थापयेतितस्मादध्व [illegible] तेतिच॥ नचवात्रापापारोयेसप्रसह्यमेववचनास्मरंतिहिपंचदः

ऽप्य शास्त्रोपनिबंधनेऽकृत माचार्येणेति।। तस्मान्नास्ति प्रत्यूह कृतो वि… शास्त्राध्ययनमधिकृत्य तात्पर्येणानुप्रवृ
त्त आचार्यः।। तच्च नित्यनैमित्तिककाम्यैर्वैकल्पिकानिकानि कर्माणि नोपनिबद्धानि शास्त्राध्ययने निषेकेणानेर्थिकमात्रमेवातेन
शास्त्राध्ययविहितं स्मृतेरेणा।। सविशेषेण न हि हितं प्रत्यूहपद्धति निहितमिव यथा कथंचिद् पिज्ञाप्यते।। शास्त्रान्तरीयं पुनः
प्रयत्नतोऽध्यापनीयमित्यर्थः।। ग्रहणा।। ननु कतिपयशास्त्रोपसंहारे सति सर्वशास्त्रप्रत्ययत्वादनादरणीयमेतत्स
त्रकारवचनमिति।। न ते दर्भमवेहि स्मरंति।। पाएवं कारणं न वदशशास्त्रोपनिबध्यंते।। तत्रैव नैयमिकांगप्रधानकर्मो
पसंहारः संभाव्यते।। किमुत पंचदशशास्त्रोपनिबंध इति।। तस्मादुपसिद्धेन सर्वशास्त्रप्रत्ययत्वमिति।। अथ सर्वशा
स्त्राप्रत्यय अथ सर्वशास्त्राप्रत्ययकर्मोपसंहारे गौणाधिक्रियेत।। तथा सत्यशक्यं शब्दार्थो यद्दे शास्त्रं शास्त्रान
मानर्थक्यमेव स्यात्।। समर्थते स एकशास्त्रमध्ययु शास्त्राणामिति।। तथैकदेशाध्ययनेनाप्यधिकारं स्मरंति वेदानधी
त्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं।। अविप्लुतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममावसेदिति।। तथा च लिंगं यो वै ज्ञातानूचानस
मवकाशयेदिति।। सर्वशास्त्राप्रत्ययत्वे च न दानेनानर्थक्यं स्यात्।। अपरे दर्थग्रहणं यजमानसंबंधार्थं व्याचक्षते वर्ण
यंति।। तत्किमर्थग्रहणेऽध्वर्युर्दक्षिणे यजमानोपयस्यादिति।। किंवा स्याद् ध्वर्युणाधिकल्पितचोदरक्षितं तमेव

ह्विगंतरं प्राप्नुयात्। अथ पुनर्यजमानसंबंधेनापि तेन यजमानः सिद्धो भवति। एतस्यामपि व्याख्यायामध्वर्युर्यजमानो वा
स्वयमनक्तीति। तथाध्वर्युर्यजमानो वा सोमोपनहनं हरतीत्यत्र दोषः। तस्माद्यथा वैव व्याख्याय हस्तावा चार्यस्य
कविकर्यं चिह्नि कस्यं प्रापयतीति। अपवाम्नदिवख्याख्यानं तत। अत्र वेदविहितमस्य चाधानं समाख्यया होऽध्वा
प्तोतितन्नाभिहृतस्य ध्वर्ययहरणं सचायं ममायं श्रुतिमंत्रोंगभूतार्थप्रकाशकत्वादाहवनीयकार्योपन्नास्वपत्ते ममा
षभरतिय थ्याधौ विपरिणाम्यते नावि परिणतेंगभूतार्थप्रकाशनसमर्थो भवतीति। सत्र मराणयत्नेषु वपनमाना
भिधायीनि पदानि वयजमानकर्तृकेस्य चाधाने यथार्थं विपरिणम्यंते। अस्माकमध्ये न स्माभ्यं न मंताभिति वेय
वमादीनि [illegible] ध्वर्युकर्तृके तस्य चाधानेन्याय निगरं वाद्न हृ एव नच व चोदितं चावदन तिरध्वर्युविषयः। कर्मणा
परार्थवाहिं मा [illegible] पां [illegible] त्रा शिषमानस्यैव वेसेति। असौ च समिद्धाहृ प्रमाणास्यादधिकरणस्ये एम०
तावन्मानं वाकृतः [illegible] मनथ [illegible] स्तुते। एवमंगाद्यशरीरप्रमाणं वा धाधेयं चाधिकरणप्रमाणमनुचिंत्ये। लिं ५२
गाद्वापि डुवा आत्मसंमितमन्न [illegible] मितन्नहि हिनस्तिरीति। प्रादेशमात्रो वा प्रिग्धानुस्मरणात्। विदः समित्परि
त्रैव व त्रयं प्रादेशसंमितानी [illegible] ह्रो [illegible] वा विरोधात् [illegible] चिद्व्रद्म [illegible] न [illegible] प्रादेशमात्रो भवतीति। अधिकरणप्रमा

णमाधेयस्यानेकां ... शेषत्वमस्मात्प्र। इपामात्रेणवा ... मा। द्वितीयं। द्वितीयात्पग्रहणेनप्राप्तोमंत्रो
निवर्त्यतेनत्स्मीमिति ... प्रमेयः। समिधावाहाधानीति। वाक्यशेषः। प्रथमं दक्षिणाग्नौ संनिधानात्प्र
दक्षिणाक्रमयोगादुद्व ... प्रागार्हपत्येवामुख्यक्रमानुग्रहादस्याधानस्याहिकार्यं देवतापरिग्रहभजना
स्वयंवेगार्हपत्येभोमंत्रे ... विति। सन्निधानाघकारांतां केचिद्विभ्रियहणं प्रकृतत्वाद्वाच्यमस्यमा
नागार्हपत्येदक्षिणाग्न्योः क्रमार्थेममंते। छ। महाव्याहृतिभिर्वाप्राक्त स्त्रीभूर्भुवःस्वःइत्येनामहाव्याहृतयः
अथेतत्प्रसिद्धाः। भूर्भुवःस्वरित्येताभिरुच्चव्याहृतिभिरितिलिंगात्। विभागानुपदेशात्समस्ताभिःभेदेनक
पित्तुपदेशात्। प्रतिमहाव्याहृतीति। नवावाक्यमेदात्। वाक्यसमुच्चयस्यचान्याय्यत्वात्। तस्मात्समस्ताभिर्विभ
क्ताभिर्व्याहृतिः समिधावाधानं। मन्त्रकारणेनुपदेशाच्चेति चेत्। स्यात्परिभाषितत्वात्तेषामारंभेप्रतीतोव्यवस्थ
ति। तत्कथमर्थेवारात्भूरितिगार्हपत्येभुवइत्यन्वाहार्यपचनः स्वरित्याहवनीयइति। ... याभूरितिवा अयं
लोको भुवइत्यंतरिक्षलोकः स्वरित्यसौलोकइति। अयंवैलोकोगार्हपत्योन्तरिक्ष्याहवनीयइति। तथाभूरि
तिवा अयंवैलोकोभुवइत्यंतरिक्षलोकः स्वरित्यसौलोको वान्वाहार्यपचनोसौलोकस्त्वाहवनीयइति। समस्तो

पदेश्यो लाघवार्थः भेदोपदेशस्थ ...म विधानार्थः । नाष्वेताः श्रुत्वसामान्यानमंत्रस्पतिर्वर्त्ते का ।। ष्यान् हंसीवा पय
पूर्वमास मिथ्यादोनमिति वाक्यशेषः । तत्र युगपन्न मिहाधानं भेदकारणाभावात् । के चित्तु हंसी ह्रितीयामिति ह्रि
तीयाग्रहणमिहाप्येममंते । न हंसी चेतिलधीयमानासेन सिद्धत्वात् पद्धुरस्वंकरोति तदिह भेदेनाधानं यथा स्या
दिति । तदयुक्तं । नहि सत्त्वकारस्यानुग्रहन्तिरीहृशीयमास गौरवमर्थान्तराय भवति अस्मिनेव वचनेप्रमाणवान
पमर्थरस्यतिरेको पिस्थतेन च मास गौरवसाम्यथानुपपन्नाप्राकं वचनमनुमातुं ह्रितीयांस मिथ्या मास्थाते
ति । कस्माचित्तु स्थहेनोच्यते । कहाविच्चयरे नोन्याय प्राप्तं युगपन्नमिहाधानं हीनेचारमिति । येन्तु सत्त्व गौरवमाचे
रोवा पर्यान्तरं परिकल्पयन्ति न मस्ते भ्यः । यथा पूर्वमिति वचनयथा विष्णव मितं सत्राहेण केन चूर्णपात् पूर्ववदिति
स्थेवं प्रकारे ष्वर्थेष्वाचा... स्यापयाः सत्राभिप्रायं ... ति । तस्माघव्यापर्वेपयोत्पन्नाभ्भ परतितदेतन्निवि
कल्पमन्यत्वाधानं हस... र्थमात्रमिति । हव्यार्थमिति बमः । हृष्टं हि कार्यमग्नेः कार्षमाधीयमानं क एफ०
रान्नंगीधनं तत्... नभिवाञ्छितं कार्यस्य विद्यमानत्वात् । तेवाऽपेतेऽस्मुके उद्धहन्तीति वर ५२
वोहितस्स मिद्धर्थे... द्धवचनान्न एवमेवोपपद्यते । देवतापरिग्रहणार्थं वा । वचनसामर्थ्यात् ।

कस्यदेवा गृह्णानागच्छान्तिकस्य नयः पूर्वेद्युः समाम्नातस्य गीनुग्रहहृदन्तीत्यर्थवादस्वरूपमपि कार्यनिर्देशा
विषयमभ्युपगतमाचार्येण । येनान्वाधानप्रभृतीमनुक्रमदोहनीयादि प्राग्देवसानीयापाणि वत्रेय
ति । तत्रास्यान्वाधानकार्यं दोहनीयायाम्कृतमित्यभिप्रायः । तत्र हि वचनमामावेस्यवं प्रकृत्य अग्निर्वैपत्नस्या
वरुद्धो । विष्णुः परार्ध्यस्तत्सर्वाश्चैवैतद्देवताः परिगृह्य सर्वं च यज्ञं परिगृह्य दोहादिति दोहनीयपयागप्र
धानदेवतापरिग्रहस्य निर्वर्तनेन चान्वाप्रायणीयादिष्वप्यन्वाधाननिवृत्तिरुच्यते । तत्र देवतापरिग्रहणार्थे
अग्न्यप्रधाने उपपद्यते नान्निवारणार्थ्योन्नु चार्थवादस्वरूपमेव वचनमाग्नावैष्णवमेकादशकपालं नि
र्वपेद्दीक्षिष्यमाण इति प्रकृत्य पठ्यते सर्वाश्चैवैनं देवताः परिगृह्य तत्फलं निर्दिशति दीक्षाप्रयोजनापादी दोहनी
यायाः देवतापरिग्रहफलनिष्कृतिरर्थवादो भवति । किं पुनरभ्युपगतो देवतापरिग्रहोऽप्यत्र प्रयोजनत्वेनै
मि निप्रभृतिभिरपि । एवं तु सति वाचनिकं कार्यं देवतापरिग्रहः । तस्मिन्सति नोपलभ्यमानमपि प्रयोजनं
तरमवगन्तुं न्याय्यं प्राप्यमितिगमनं कृतेवा एतेनोल्लेके इति । तदपूर्वप्रकृतेऽपि दृश्यते । तद्यथा सप्तदशः तस्मात
श्चसंभरतीति । अप्रकृतविषयस्तच्छब्दः प्रयोजनमेवादिष्टाधिक्रियते । किमिदमेकं कमेतत्व बहूनां वहूनीति वे

मः। अधिकरणभेदाद्व्याधेयभेदाच्चप्रत्यभिसमितृत्यपर्यवसानात्। एकं वा कौर्यकत्वाऽस्यैकं हि कार्यममभीज्यमानदेव
तापरिग्रहः। एकवचनोनेतेन चैकेनशब्देनोपदेशोभवस्पग्य व्याधानमितितन्वाधिकरणाभेदः पर्यवसानं वा कमेमे
देकारणं परिक्षिपरिधानवात्। तस्मादेकमिति। प्रयोजनमंतेनैमित्तिकं भवतीति संप्रदायः। केचित्तु अग्रहमेधीपारि
षु सर्वत्र कर्तव्यमितिप्रयोजनमाहुः। तस्यनरत्नौ चनीयान स्वपराग्निसंवद्धेहोमाभीज्यमानदेवतापरिग्रह
तत्रोपपद्यते। तस्मात्तत्राप्रवृत्तिः। अपरे त्वाहुः। अग्निपरिग्रहद्वारेण देवतापरिग्रहो ममाग्नेरस्मीन्नग्रहितातो
तिवचनात्। तेषां वाग्नीनां भेदः। प्रत्यग्निचाग्नामात्र देवताः परिगृह्यन्ते। तेनापराग्निहोमेष्वसत्सु तेन देवतापरिग्रहो
नास्तीति। तदर्थं तेन पृथगाधानेन चात्रसमुदितानामेककार्यता। नयथात्रयाणांयोवाणाइतरेतरसव्यपेक्षाउ
खीधारपंति। प्रसत्तेहितत्रसमुदितानामेककार्यत्वमग्निरत्वग्निहाद्वारेणभेदाप्यवसानमितिनत्वेवसत्याप
राग्निकयोः कार्यांतरप्राप्तेति। अरुद्धकोदोषः कर्मभेदः स्यात्तत्र्यायोगेभिप्रभृतिकृतत्वास्वोपरोधः स्यात्। ग्रा०
उच्यते। नत्वास्वोपरोधमयात्मद्राग्धस्याग्यथान्तमवसानं तु प्राकानयथादिग्रमाणोरर्थः प्रमीयते तथैवगत्सु ४४
नरइति। अथवा विकमेवाग्न्याधानप्रसङ्गग्न्यप्पतरस्पृहोषः। एवमाग्नीयमाणे प्रत्यग्नेर्भ्यासेनैमित्तिकावसर

इति ॥ छ ॥ अथाहनि मासे मैथुनं वर्ज्जयेत । ननु वाहनि मैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वाद् वाच्यं । कर्म्मोपलक्षणार्थं महर्ग्रहण
मित्यदोषः । दृष्टं तेच कर्म्मणः कालत्वप्रदेशः । चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् पंचहोत्रामावास्यामिति । नियम
स्य च कर्म्मांगत्वात्प्राप्या ॥ अनंतरं गृहे हेतुरूपमात्राभिसंबंधात्फलपरिकल्पना स्यात् । नन्वेवं मासामैथुने वर्ज्जये
दितीयत्यपि स्यात् प्रकरणात् कर्म्मांगतावगतिरविरुद्धा । व्यर्थमहर्ग्रहणं । नासत्यमेवमाप्रयोगाद्ध्यपरिसमाप्तेरयं
धर्म्मो माभूदिति प्रतिप्रयोगावसायित्वं गणानामिति नित्यावस्संस्वैनार्थमहर्ग्रहणं । एवं च सति दाहायणे ७
नारंभसामर्थ्यादाप्रयोगाद्ध्यपरिसमाप्तेर्मा सह ब्रह्मचर्यमूत्रच्छन्नवासांसि वर्ज्जयेदिमं यं धर्म्मः ॥ छ ॥ केशश्म
श्रुवपते वा शिखां शवाहृस्यसंनिधानाद्विशेषेपि स्यात् । तद्वपत्ति नैव संबंधः शिखासंबंधे हि पक्षे सति सशिखं वसा
नात त्रस्यति रूपरूप्यते । अथ श्मश्रु विवारयपत संख्य स्नुस्यैतदपिधानं यथ छिद्येति । नचाहत्य वचनं न सशिखं वसा
न स्मात् स्तस्य नुपरोधश्च वस्यापानिति ॥ छ ॥ अपराह्णे व्रतोपायनीयमश्नाति सर्पिर्मिश्रं सुहितो । अपराह्णग्र
हणं अह्नः पूर्वभागमात्रविषयं । श्रूहसामर्थ्यात्त यथास्यात्राह्नस्त्रिभागविषयता । तत्र त्रेधा पराह्णेदानी
तिप्रकृतस्य पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यंदिनो मनुष्याणाम् अपराह्णः पितृणामिति वाक्यशेषाद्धि शेषाध्यवसानमि

हत्वपरभागमाचवृत्तित्वमिति॥भोजनकालप्रत्यासत्तेश्चाव्रतोपापनीयमितिव्रतंभोजनमुच्यते॥यथान्यत्र व्रतः
स्यात्॥पयोव्रतमिति च॥तथैतोपेयते अमावास्यादिना नव्रतोपायनीय॥अश्नीत इति द्विवचनोपदेशान्यश्नीयुरितर
था हि यजमान एव नियमः स्यात्॥यथा सौत्रामण्यां हुतोच्छिष्टभक्षइति॥सर्पिषेति॥नात्र पयोव्रतवत्सर्पिरेव
साधनं॥किंतु सर्वं भवान्माषमांसमिति च पर्युदासात्तेन यथाप्राप्तं सर्पिरभिधीयते॥तत्रापि किं नियमविधि
रुत तैलादिपरिसंख्याकश्चात्र विशेषः॥यदि नियमः तैलमपि भुंजनादिसंस्कारयोग्यत्वान्न विवर्ज्येत अथ परिसं
ख्या सर्पिषोन्न नियम इति॥किमत्र युक्तं नियमविधिः॥तत्र हि स्वार्थं हानि नाशवृत्त्या स्यात्॥तैलवर्ज्यदाससेपराप्ये
तो कल्प्येतालन्हेसाणावस्यान्तत्स्मान्नियमविधिरेवा नियमेवसत्यर्थात्तैलादिनिवृत्तिः॥अत्सुहिनोऽत्र वृत्त्यर्था
ति॥नन्वेतद्पृणतं दृष्टार्थमुत्तमधर्ममात्रमिति॥धर्ममात्रमिति व्रमः॥उत्तमः॥इदमकालादिनियमात्॥दृष्टार्थे हि य
किंचित्स्यात्॥न स्यादुत्तमधर्ममात्रमिति॥दृष्टा पंक्त्या प्रसिद्धेत्त दर्पे चात्॥नत्र दृष्टार्थक श्चिन्नं कोपक्रेक्तेद्दृष्टा राम०
दि नियम इति॥कामं नियमादृष्टपरिकल्पनात्॥प्राशुरुखान्नानि भुंजीतेति निवात्॥नन्वत्र गम्यमानत्वम्यपक्षवत्॥ ४५
रेणाहृष्टपरिकल्पनमिति॥पयोन्नं सत्तिसामर्थ्यात्प्रीयात्॥छ॥अनंतरेणापरा भागवापरयाहवनीयम

यानिष्टमेकपालानीति ब्रुवचनमंजनक्रियाप्यवस्थितसमुदायापेक्षया पात्रमोक्षणमंत्रवत्प्रज्ञार्थं वा ॥ ॥ नु संख्यावाक
त्वांजनं ॥ ॥ संख्यायोद्वासपत्ति । संख्याशब्देनकरणभूतेनोद्वासपत्तीत्येतदुक्तं भवति । तन्नेत द्विचार्यते । किमे
कमितिप्रयोगः सर्वत्रा उतैकं द्वे त्रीणी ति ॥ उत प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्येकमुद्वास्यामीतिप्रतिकपालं प्रयोगः ।
एकमिति हि संख्याशब्दः । सच प्राथम्यार्थवाचिः सर्वत्र प्रयुज्यतइति ॥ तदेतदयुक्तं न ह्येकशब्दः सर्वत्र प्रयुज्यमा
नः समर्थो भवति । एवं द्वेद्वे त्रीणि तिप्रयोगाः । तथाहि । यथावत्संख्यासंख्येयसंबंधास्तामंजस्योपपन्न ।
एतदापि नोपपद्यते । नहि द्वितीयकपाले द्वित्वांविशिष्टमुद्वासनं । तथा तृतीयेचतुर्थेच । अतः प्रथमत्वपं
नासंख्योपादीयते । प्रथमं द्वितीयं तृतीयमित्येवमादि । एवं संख्योद्वासनं कृतं भवत्यावत्संख्यासंख्येय
संबंधश्च । तथा चककपालनाशे संवित्रे मा पश्चिन्न विधानमुपपद्यते । ननु च प्रथमशब्दस्य द्वितीयापेक्षत्वाद्वित
ताद्वेककपालेप्यप्रयोगः । अप्यतेनविलंतिवशेनप्रलनापदार्थाविधारणमुपपद्यते । मत्त ति विशेन हि विक्र
त्यावधारणंयुक्तरूपं । तत्तोप । किंचिदेतादृति ॥ ॥ मिपेणधाम्नेतिहवीः । पिवेघांकृता क्रवा नमस्ततितिमती

एपालभते। बहुवचनं स्वात्म्यपेक्षया।। सर्वप्राद्भुतौ ह्वाधयेन्न:। मुख्यक्रमेणाव: सादनालंभनो क्रमांतरभावात्।
पत्नपतिरा द्रश्च बहुया जमानके विपणाम्यते।। ।।पाहिमामित्यात्मानं।। आलभत इति वर्तते।। सचायमा
त्मसंस्कारः क्रियमाणप्रयोजनः। ननश्वाश्वमेधे विरोधात् प्रतिप्रस्थात्रसर्वनीयाधासादनालंभने कृते अध्व
र्युरेन्तहोमाभिप्रवन्नएवात्मानं संस्पृशातीति।। ।।अनवाप्ततीपापमनं।। तुल्यशास्त्रत्वात्।। ।।इतिश्रीकामा
यनीयसूत्रविवरणे कर्कोपाध्यायकृते द्वितीयोध्यायः समाप्तः।। ।।२।। ।। ।। ।। ।।

राम०

[OrderDescription]
,CREATED=18.08.20 16:30
,TRANSFERRED=2020/08/18 at 16:45:25
,PAGES=99
,TYPE=STD
,NAME=S0003521
,Book Name=M-2683-YAG SHAKHA PADPATH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF

FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF

FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF

FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF

FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF

FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF

FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,